

DE VREDE VAN MUNSTER

Vrede, vrijheid, vaderland

Nederlandse protestanten en de Vrede van Munster

onder redactie van

**H.H.J. van As
C.R. van den Berg
R. Bisschop**

Aangevuld met

TOELICHTING DOOR THEOLOGEN

en historisch overzicht door

GROEN VAN PRINSTERER

VERENIGING PROTESTANTS NEDERLAND, ROTTERAM. 1991

**STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2019**

INHOUD

1. MOTIEVEN VAN DE OPSTAND. K. van der Zwaag
2. ORANJE EN DE VREDE VAN MUNSTER. C.R. VAN DEN BERG
3. PREDIKANTEN IN MUNSTER EN DE VREDE VAN DE CHRISTENHEID
F.A. VAN LIEBURG
4. GEREFORMEERDEN EN DE VREDE. R. BISSCHOP

**Kerkelijke redevoering betreffende de Vrede van Munster
Cornelius van Velzen, in leven S.S. Theologisch Doctor en Professor op de
academie van stad Groningen en Ommelanden.**

Verkort overzicht 1646-1650. MR. GROEN VAN PRINSTERER

Ratificatie van de Vrede van Münster door Spaanse en Nederlandse onderhandelaars

Vrede van Münster (1648) – Einde van de Tachtigjarige Oorlog Republiek erkend als soevereine staat

Op 15 mei 1648 sloten Spanje en de Republiek der Verenigde Provinciën na vier jaar onderhandelen een vredesverdrag: de Vrede van Münster. Hiermee kwam de Tachtigjarige Oorlog ten einde en werd de Republiek internationaal als soevereine staat erkend. Tegelijkertijd kwam er ook een eind aan de Dertigjarige Oorlog, waar veel andere Europese landen in verwickeld waren geraakt.

Vrede van MunsterHet had aardig wat voeten in de aarde voor de Vrede van Münster ondertekend kon worden. In 1644 was in Münster een vredescongres gestart, gericht op de Dertigjarige Oorlog waaraan de Republiek niet deelnam. Omdat de Republiek

vanwege de oorlog met Spanje indirect toch betrokken was, mochten afgezanten vanaf 1646 toch deelnemen aan de onderhandelingen.

De twee partijen hadden verschillende redenen om een vredesakkoord te sluiten. Spanje streed al langere tijd op meerdere fronten en moest niet alleen troepen sturen naar de Nederlanden, het had ook te kampen met allerlei invallen van Franse legers. Door vrede te sluiten met de Republiek der Verenigde Provinciën kon men zich meer op de oorlog tegen Frankrijk concentreren.

De Republiek had aanvankelijk met Frankrijk afgesproken gezamenlijk tot een bestand te komen. Zowel Frankrijk als Spanje probeerden de onderhandelaars van de Republiek aan hun kant te krijgen. Spanje probeerde de Republiek bijvoorbeeld voor zich te winnen met de belofte van erfelijke vorstenmacht voor de Oranjes. De Fransen op hun beurt boden de Republiek de stad Antwerpen aan.

Toen bleek dat Frankrijk steeds met nieuwe eisen kwam, besloten de Nederlanden uiteindelijk om te proberen tot een afzonderlijk verdrag te komen met Spanje. De Spaanse onderhandelaar, graaf de Peñaranda, vond een vergelijk met de Republiek ook belangrijker dan met Frankrijk. Hij schreef:

“Ik houd de Hollanders voor gewetensvoller en betrouwbaarder in het houden van de belofte en eed van de vrede dan de Fransen en dus kan men zich met meer zekerheid verlaten op wat we met de Hollanders overeenkomen.”

In de Nederlanden was men er ook steeds meer van overtuigd geraakt dat de opkomst van Frankrijk niet direct in het voordeel van de Republiek was. Aan Spaanse zijde stelde men tegelijkertijd vast dat het gunstig kon zijn om de Republiek op krachten te houden, ook vanwege het aanzienlijke aantal hugenoten dat naar de Nederlanden was uitgeweken. Tachtigjarige Oorlog-kenner Anton van der Lem schrijft daarover in zijn boek *De Opstand in de Nederlanden (1568-1648)*:

“Mogelijk zouden ze nog eens een coalitie kunnen vormen met Zweden en andere protestantse landen als Frankrijk het hoofd geboden moest worden.”

Bron: Wikipedia

1. MOTIEVEN VAN DE OPSTAND¹

K. van der Zwaag

Motieven van de Opstand

De strijd van de Nederlanden tegen Spanje, bekend als de Tachtigjarige Oorlog, is een complexe strijd geweest, omdat zowel politieke als religieuze motieven een rol speelden. Globaal worden deze posities aangeduid met de termen *haec libertatis ergo* of *haec religionis ergo*. Ging het in deze strijd om de vrijheid of om de (gereformeerde) religie? Deze woorden kregen bekendheid toen na de bevrijding van Leiden een discussie ontstond over de vraag welk opschrift op de munt geslagen moest worden: die van de *libertatis* of van de *religio*. Het vraagstuk van de motivering van de Opstand werd een vraag die alles te maken heeft met onze visie op het eigen verleden en het protestantse karakter van Nederland.

Heeft het eigenlijk nog wel zin om te zoeken naar een bepaalde oorzaak van de Opstand? E.H. Kossmann constateert dat er geen historicus meer bereid gevonden zal worden de oorzaken van de Opstand aan te wijzen. Daarvoor zitten de historische verschijnselen volgens hem te complex in elkaar.¹

Toch menen we dat het wel zin heeft om de oorzaken aan te wijzen, niet om daarmee een exacte beschrijving van de oorspronkelijke doelen van de Opstand aan te geven, maar wel om ruimte te geven voor een religieuze kijk op de onderhavige gebeurtenissen. Daarbij behoeven de staatkundige oorzaken niet verwaarloosd worden. In dit artikel zullen we proberen de religieuze en de staatkundige kant van de Opstand beide recht te doen.

Centralisme versus gewestelijke vrijheden

In de zestiende eeuw werd het tijdsbeeld in de Zuidelijke Nederlanden gekenmerkt door een conflict tussen de opkomende vroegmoderne staat en de verdediging van allerlei gegroeide vrijheden en privileges. De Spaans-Habsburgse regeerders keizer Karel V en zijn opvolger Filips II zochten steeds meer eenheid te brengen in hun machtsgebieden. Centralisme botste daarbij met historisch gegroeide en meer constitutioneel bepaalde machtsverhoudingen. Voegen we daarbij de ideologische tegenstelling tussen enerzijds het bondgenootschap tussen opkomend vorstenabsolutisme met de Contra-reformatie en anderzijds de binding van protestantse vorsten aan de reformatorische religie aan de andere kant, dan kunnen we concluderen dat de zestiende eeuw heel wat politieke en religieuze conflictstof heeft laten zien.

Met name de jaren zestig in de zestiende eeuw vormden een turbulente periode. De toenemende druk van de centrale regering om het protestantisme als ketterij uit te roeien, bracht veel onvrede in de Nederlanden teweeg. Een algemene roep om afschaffing van de inquisitie en de harde plakkaten klonk steeds luider. In Brussel en Madrid werden noch de vrijheden en privileges geduld, noch de verscheidenheid in de religie. Volgens de strijders voor politieke en religieuze vrijheid was het pleidooi voor gewetensvrijheid, herstel van de traditionele rechten en privileges én publieke uitoefening van de gereformeerde religie onverbrekkelijk met elkaar verbonden. De politieke en de religieuze motieven van de Opstand zijn niet van elkaar los te maken.

Calvinisten in de hoofdrol

¹ Zeer lezenswaardige uitgave

Tijdens de beginjaren van de Opstand werd vooral vanuit kerkelijk-gereformeerde kringen protest aangetekend tegen de Spaanse tirannie. In de Jaren zestig van de zestiende eeuw bleek dat prins Willem van Oranje uiteindelijk vooral de steun van de calvinisten overhield om in openlijk verzet tegen Filips II te komen. Niet alleen de hoge adel plooidde zich onder druk naar de centrale regering, ook de Duitse lutherse vorsten lieten het om diverse redenen (zoals hun afkeer van het calvinisme) afweten.

Terecht stelt A.C. de Vrankrijker dat niet de hoge adel, maar de calvinisten de stimulators waren van het verzet tijdens de beginfase van de Opstand.²

Dat betekent niet dat we de calvinisten uit die tijd moeten zien als georganiseerde stoottroepen. P. Mack Crew heeft erop gewezen dat de gewelddadige acties rond 1566 - zoals aanvallen op gevangenen, het provocerende zingen op straat van psalmen (chanteries) en de publieke hagepreken - niet het resultaat waren van een strategisch opgezette gereformeerde politiek, maar van een radicale minderheid die ook met argusogen bekeken werden door andere calvinistische kerken in het buitenland. De calvinisten waren zijns inziens geporteerd voor een ordelijke hervormingsbeweging, wettig in hun middelen. Zij eisten afschaffing van de inquisitie, omdat die een aantasting zou zijn van plaatselijke privileges.³

De geschriften van calvinisten uit die tijd geven volgens Mack Crew ook geen aanwijzing dat een specifieke calvinistische politieke ideologie de gebeurtenissen van 1566 inspireerde. Integendeel, calvinisten waren juist verdedigers van de waarde van gehoorzaamheid aan het gezag. De leer van het verzet door middel van lagere magistraten gebruikten zij niet als een rechtvaardiging van revolutie, maar meer als een alibi om gewelddadige acties van privé- personen te veroordelen.⁴

De geschriften van de calvinisten uit die tijd vertonen niet een duidelijk pleidooi voor verzet en opstand.

Wanneer we de vroege protestantse literatuur uit de zestiende eeuw zien, valt het zelfs op dat de passieve toon overheerst. Het geschrift *Eenen Troostelijcken Sentbrief voor alle die om der waerhey, ende om Christus naem vervolcht worden* (rond 1530 de eerste druk),⁵ roept op om het martelaarschap geduldig te dragen, wetende dat dit behoort tot het leven van de christen in deze wereld. Het is een oproep tot moed houden, in de overtuiging dat Christus Zijn kerk bewaart en de vervolging maar van betrekkelijk korte duur is. De schrijver stelt vast dat 'wij vervolging en benauwdheid lijden moeten om der waarheid'.⁶

Een goed beeld van de wijze waarop de gereformeerden de vervolging hebben ervaren, geeft ook de *Historie endegheschiedenisse Christophor Fabritij ende Oliverij Bockij* (1565),⁷ verschenen vlak na de verschijning van de Nederlandse Geloofsbelijdenis (1561). In dit werkje wordt het kruis van de christenen als het lot voor Gods kinderen beschreven. Het is een zalig kruis, dat zich onderscheidt van het kruis van degenen 'die in de schijn der gerechtigheid en waarheid voor dwalingen, blasfemien en oproerige leringen vervolging lijden'.⁸

De rechters worden opgeroepen om de koningen en prinses niet naar de ogen te kijken, maar de 'onnoselen' te beschermen zodat zij niet langer 'met de godloose tyrannen in het bloet der heyligen consenteert' Heel duidelijk leeft het gevoel van het martelaarschap: 'Wy sijn als slaehscapen die ter doot gheleyt worden'.⁹

Het bovenstaande neemt niet weg dat hier en daar radicale geluiden te horen waren, zoals het boek *Utsprake van der Kercke of Ghemeynte Godes: welcke wat ende hoedanich sy sy* (1567), van Johannes Michaellam. De grote lijn in dit boek is dat er geen verzet van de kant van de onderdanen gepleegd mag worden, waar dat wel de lagere magistraten - de schrijver citeert Calvijn in dit verband - in dit opzicht een rol behoren te vervullen.

Nog verder gaat de Conseil ssacré d'un Gentilhomme Francois aux Eglises de Flandre (1567), die zelfs wijst op de religieuze en burgerlijke plicht om de koning te weerstaan, een daad die niet getuigde van rebellie maar van zelfverdediging.¹⁰

Dat laatste was ook in de lijn van Calvijn, die uiterst terughoudend was in het plegen van verzet tegen de wettige overheid. En als hij het in uitzonderingsgevallen goedkeurde, zoals in de kritieke oorlogssituatie van Frankrijk toen het voortbestaan van de kerk op het spel stond, dan was dit op basis van het positieve recht (het recht zoals dat historisch gegroeid was), en ook alleen dan wanneer de lagere overheden als wettige vertegenwoordigers van het gezag, de orde en de vrijheid en het recht in ere herstelden. Typerend voor Calvijn was dat recht en religie niet van elkaar te scheiden waren. Opkomen voor de rechtmatige politieke vrijheden én om het Woord van God vrij te kunnen horen, behoorden bij Calvijn bij elkaar. Daarom was er bij Calvijn zowel een positief-rechtelijk als een godsdienstig motief voor verzet te vinden, maar nooit dat privé-personen het recht in eigen handen mochten nemen. Het beschermen van de ware religie stond voor hem gelijk met het opkomen voor de vrijheden en rechten van het volk.¹¹

Concluderend kunnen we voorlopig stellen dat de calvinisten in de tijd vlak voor de Opstand vooral een rustig leven wensten te leiden, om in vrijheid hun geloof te kunnen belijden. Er was nauwelijks theoretische bezinning op de vragen van verzet en burgerlijke ongehoorzaamheid. De schroom van de gereformeerden om vanwege religieuze oorzaken (de strijd voor de eigen godsdienstige vrijheid) de wapens op te nemen, werd meegegeven door een groot respect voor de overheid. Wel vonden zij dat een overheid niet gehoorzaamd mocht worden wanneer zij iets beval tegen Gods Woord. Dat hadden de gereformeerden expliciet beleden in artikel 36 van (de Nederlandse Geloofsbelijdenis (NGB; 1561). Maar ongehoorzaamheid is (nog) niet hetzelfde als opstand en verzet. Uiteindelijk was de belangrijke beslissing van de synode van Antwerpen van 1566 om geweld in principe goed te keuren, niet op een religieus maar op een constitutioneel argument gebaseerd, zo zegt Van Gelderen terecht. Verzet was geoorloofd omdat de privileges van het land in het geding waren.¹² De aantasting van de privileges en de vrijheden was bij de protesten van 1565 en 1566 daarom van centraal belang, aldus Van Gelderen.¹³

Dit alles neemt niet weg dat er na 1566 een radicaliseringsproces optrad, waarin de gereformeerden als nagenoeg enige groep de kant van het verzet kozen. Hoewel Oranje aanvankelijk de onstuimigheid van de calvinisten veroordeelde, wist hij dat dit de enige groep was die hem zou steunen. Oranje was lange tijd terughoudend ten opzichte van het gebruik van geweld en beoogde een breed verzet van lutheranen en calvinisten en rooms- katholieken tegen de tirannie van de Spaanse koning. En het waren de calvinisten die de vrijheid om hun religie in het openbaar te belijden als belangrijk motief voor opstand hebben gezien. De hoge adel was niet bereid om religionis causa de wapens op te nemen.¹⁴

Beide motieven

In de documenten van Willem van Oranje spelen zowel staatkundige als religieuze motieven een rol. De klachten tegen de wrede inquisitie en de plakkaten zijn veelvuldig, ook het motief dat velen in het land 'om der Religie wille' gemarteld en gedood worden.¹⁵ Oranje zegt in zijn *Verantwoordinge* dat de inquisitie en de plakkaten zijn de 'warachtige oorsaken, gront ende oorspronck van den misvertrouwen, onraet, onruste ende quaden daerna gevolcht'.¹⁶

Hij heeft, zo zegt hij in 1568, 'niet anders ghepretendeert noch ghesocht (...), dan dat

die eere Gods ghevordert sy, zijn (Goddelick woort gheplantet ende vermeerdt' werd.¹⁷

Het was naar zijn mening niets anders dan christelijk om zich tegen de verdrukking van christenen en van de door hen aangehangen religie te verdedigen.¹⁸ In zijn,, Waerschouwinghe spreekt hij zelfs van 'de gemeine vianden ende verdruckers, sou wel van der eeren Gods ende zijnen heiligen salichmakenden woorde als vau allen den rechten, vrijheden, privilegien ende voorspoet des armen elleudigen vaderlants'.¹⁹ Beide motieven worden hier dus genoemd.

De geschriften van Oranje zijn belangrijk, omdat het werken zijn van de leider van de Opstand. Al zijn ze niet allemaal door hem persoonlijk geschreven, zij geven wel een officiële visie op de motieven van de Opstand. De documenten uit de periode 1568 tot 1572 tonen volgens Enno van Gelder zelfs als belangrijke leus: vrijheid voor het Woord van God.²⁰ Dat betekende (lat Oranje zeker de gereformeerde leer wilde handhaven in de Nederlanden. Hij wenste 'die waerachtige Christelijcke religie en het exercitie derzelve' te herstellen, zodat alles conform Gods Woord zijn voortgang had, echter - en dit is een typisch kenmerk van Oranje - zonder de Rooms- katholieke kerk overlast aan te doen, zelfs niet in de uitoefening van haar godsdienst.²¹

Willem van Oranje keerde zich tegen de Spanjaarden, die met hun tirannie de bestaande contracten en privileges schonden en daarmee de welvaart van het land bedreigden, maar evenzeer wilden zij 'bij die instellinghen ende vernieuwinghen van den placaten uut roven het zuver wordt Gots'.²² Het gaat dus om een én én. In een verhandeling van 1567 zegt Oranje dat er 'geen sake so recht en rechtvaardig ter wereld (is), als te betrachten de eere Gods, de welvaart en het geluk des Meesters, en het respect des Volx'.²³

Alva verwierp niet alleen alle privileges en rechten, maar was ook 'klein en van niet achtende de verbreidinge der glorie Gods en sijnen heiligen woorde'.²⁴ Terecht concludeert H. Klink dat de religieuze dimensie (*religionis causa*) in de motivatie van de prins een zeer prominente rol speelt. De prins komt tot het inzicht dat de belangrijkste reden waarom de bevolking zoveel kwaad wordt aangedaan, is dat zij slechts willen leven naar het Woord. Oranje is bereid de bevordering van de eer van God en het behoud van het vaderland na te streven.

Staat en kerk: verschillende motieven

Gedurende de ontwikkeling van de Opstand tegen Spanje kwamen er accentverschillen openbaar tussen kerk en overheid als het ging om de motivering van de Opstand. Zo legden de Hollandse Staten de nadruk op de bescherming van de (bedreigde) privileges²⁵ en politieke vrijheid, terwijl de gereformeerden de Opstand veel meer zagen als een godsdienstoorlog. Van Gelderen heeft uit de analyse van verschillende politiek georiënteerde geschriften van Van Wesembeke, Oranje, Junius, Marnix van St. Aldegonde en de officiële publicaties van de Hollandse Staten geconcludeerd dat het belang van de privileges en de verdediging van de vrijheden een belangrijke rol vervulden in de motivering van de Opstand. Het ging vooral om de strijd voor een soort van 'Drieëenheid' van vrijheid, privileges en de politieke macht van de Staten.²⁶ Langzamerhand groeide volgens hem in gereformeerde kringen daaruit een recht van verzet als een fundamenteel principe, een proces van radicalisering dat meer inhield dan alleen een beroep op de privileges.²⁷

De Staten van Holland en Zeeland stelden de strijd niet als een zuivere godsdienstoorlog voor, zo zegt De Vrankrijker naar aanleiding van de *Sendbrief in forrne van supplicatieaen de Conincklijke Majesteyt van Spaengien* (1573). Het ging, aldus de Staten in dit stuk, om een strijd om de 'vrijheyt vau onse conscientien, van

onse vrouwen en kinderen, van onse goet en bloet'.²⁸

Zij bedoelden daarmee zowel een vrijheid in politieke als in godsdienstige zin. Van Gelderen becommentarieert een en ander dat het in de Opstand ging om de persoonlijke, lichamelijke en geestelijke vrijheid van de ingezetenen.²⁹ Een strijd om een expliciet gereformeerde inrichting van de samenleving, volgens een theocratisch model, wat als wens bij de kerk leefde, was hier niet aan de orde.

In 1575 antwoordden afgevaardigden van de prins van Oranje en de Staten van Holland en Zeeland dat 'den oorspronck van dese oorloghe ende beroerte' nergens anders ligt dan in d' ambitie ende ghiericheyt van denghenen die gearbeyt hebbe, by Zyne Majesteit, d'ondersaten van deesen landen te diffameren ende te vermaecken als kettters ende rebellen'.

Daarbij werden genoemd de 'zoo zeer schadelycke nyeuwigheden van exactien ende schattingen', die tegen de vrijheid en de welvaart waren en tot slavernij leidden, en dat alles 'tegens alle den gerechtigheden der landen, lofflijcke costlinien, privilegien, wettelycke ordonnantien ende statuyten van Zyne Majesteit ende Zyne Majesteits voorvaderen'.³⁰

Heel duidelijk stonden hier de oude rechten tegenover de nieuwe maatregelen, zodat de wapens opgenomen moesten worden tegen de 'bevelen ende nyeuwigheden van den hertogin van Alva met zne vromdelinghe ende aenhanheren'.³¹

Het ging de Staten dus om 'de vrijheid van onze consciënties', en in 1576, toen de Opstand zich tot de andere gewesten uitbreidde, schreven de Staten van Holland dat zij 'altijd verklaard hebben en alsnog verklaren de wapenen nooit om de religie aangenomen te hebben'.³²

Met deze consciëntievrijheid bedoelden zij de afkeer van beknotting van de vrijheden van de onderdanen, waarbij de Staten vooral de nadruk legden op de verwerving van politieke vrijheden. Ook later is een dergelijke interpretatie officieel gegeven. In 1611 verklaarden de Staten-Generaal zelfs nog dat 'zij om 's lands vrijheden en de rechten te verdedigen tegen de Spaanse tirannie, de gewetensdwang, en de aanslagen op lijf en goed van de ingezetenen, na lang geduld de wapens hebben opgevat'. De invoering van inquisitie en gewetensdwang (inzake het niet vrij kunnen uitoefenen van politieke en godsdienstige vrijheid) is van deze oorlog 'de voornaamste oorzaak'.³³

Ook in de Sendtbrieven bij de Ridderschappen ontkenden de Staten dat zij om religieuze oorzaken naar de wapens hebben gegrepen. Zij deden dat juist vanwege de vrijheid en welvaart van het land. De Staten maakten hier zelfs een belangrijke stap in de ontkenning van de religieuze motivatie, zo stelt

Van Gelderen. Hij ziet in de gedachte dat de vorst door en omwille van het volk wordt gecreëerd, zoals de Acte van Afzwering dit ook formuleert (1581), een verwijzing naar de volkssoevereiniteit, waarbij de Staten de macht uitoefenden in naam van het volk. 'Daarmee was het ideologische fundament gelegd voor een republikeinse staatsvorm, die normatief gezien, gebouwd was op kernbegrippen als vrijheid, privileges, Staten en volkssoevereiniteit'.³⁴

Geluiden vanuit de kerk

Toch is dit altijd typisch de visie van de Staten geweest. Vanuit de Gereformeerde kerk zelf, en met name de latere vertegenwoordigers daarvan, horen we ook andere geluiden. In gereformeerde kringen was er met name aandacht voor de religieuze motivatie van de Opstand, oftewel de verdediging van de gereformeerde religie als drijvende kracht achter de oorlog tegen Spanje. J. Trigland maakt melding van zijn dankbaarheid dat de gereformeerden 'tot noch toe door des Heeren genade de waerheit in dese landen gehadt' hebben, een waarheid waarbij 'ons de goede Godt

wonderbaerlijck heeft gemaintineert' en waarvoor de Staten-Generaal 'de wapenen teghen den Spaenschen Tyran hebben ghevoert'.³⁵

Hiermee werd voor de hoge overheden de Opstand in een bepaalde context gezet.

Als bewijs van deze religieuze motivatie stelt Trigland dat de overheden die de wapenen tegen de Spaanse tiran opgenomen hebbende, 'oock met eenen de Paepsche afgoderijen gheweert ende de suyvere leere des Heylighen huangelij doen leeren hebben'.³⁶ De steden die in 1572 in Opstand kwamen, namen gelijk de gereformeerde religie aan.³⁷

De koning van Spanje heeft de Nederlanden verdrukt en beroofd van de zuivere religie én van de vrijheden, zo noemt hij expliciet deze volgorde.³⁸ Eerst heeft de Spaanse vorst getracht de gereformeerde religie uit te roeien, 'daer op' heeft hij gepoogd de landen de vrijheden en privileges te ontnemen.³⁹

Toen in 1575 aan de prins de hoge overheid werd opgedragen, luidde de bepaling 'der oeffeuinge van de Gereformeerde Evangelische Religie doende surcheren ende ophouden de exercitie van alle andere Religien den Evangelio contrarierende', zij het met behoud van ieders gewetensvrijheid. Voor Trigland was dit alles een bewijs dat de wapenen omwille van de (gereformeerde) religie waren opgenomen.⁴⁰

Toch, ondanks deze om zo te zeggen religieuze spits, zegt ook Trigland dat het om beide motieven gaat, religieuze en politieke. Hij laakte 'de geduyrige Sophisterye' opdat 'die twee sacken [namelijk de inzet voor de religie dan wel voor de vrijheden en privileges, vdZ] teghen melkanderen ghestelt worden'. Het gaat zijns inziens om een nauwe relatie tussen beide aspecten, zo bewijst hij met diverse voorbeelden en gebeurtenissen uit de geschiedenis.⁴¹

Evenwel, het blijft een feit dat de gereformeerden meer gespist waren op handhaving van de zuivere religie en daarom bedacht waren op de causa religionis van de Opstand. De protesten van de eerste gereformeerden waren vooral gericht tegen de antichristelijke tirannie, de bloedige vervolging van het Spaans-roomse machtsblok. R.B. Evenhuis stelt: De Tachtigjarige Oorlog was voor de kerk primair een godsdienstoorlog. De kerk zag achter Spanje alleen Rome en de paus.⁴²

A. Th. van Deursen voegt eraan toe dat de strijd van de Nederlanden ook in internationale zin een godsdienstig perspectief bezat, namelijk het verzet van christelijk Europa tegen de aanslagen van de Spaanse antichrist.⁴³

Politieke én religieuze strijd

Gezien het bovenstaande is het moeilijk om een tegenstelling te creëren tussen politieke en religieuze motieven van de Opstand. Verdediging van de vrijheden en privileges stond in de zestiende eeuw ook in relatie met een rechtvaardig overheidsoptreden. De goddelijke oorsprong van het gezag werd in verbinding gebracht met de garantiering van vrijheden en privileges. Dat deed Marnix van St. Aldegonde toen hij van de Staten zei dat zij 'van Godt ende vande menschen gheroepen (zijn) om beschermers te wesen van de privileges, gherechticheden ende vrijheden van den gemeinen volcke, vanden welcke sy d'lichaem representeren by de drye Staten van de Geestelijcke, Edelen ende Steden'.⁴⁴

De overheden werden er op aangesproken om deze vrijheden te handhaven. Soms vond er een ontwikkeling plaats naar religieuze motieven, zoals W. Nijenhuis opmerkt. Aanvankelijk speelden volgens hem economische, sociale, politieke en godsdienstige factoren een rol in de Opstand, maar het godsdienstig motief kreeg gaandeweg meer gewicht.⁴⁵

In de literatuur zijn heel wat beschouwingen gewijd aan de motieven van de Opstand. We hebben er al enkele genoemd.

Terecht zegt De Vrankrijker dat de vraag of het ging om burgerlijke of om religieuze vrijheid altijd een twistpunt is geweest. 'Het hangt van de aard en de intensiviteit van de godsdienstige overtuiging van de schrijver af, wat hij als oorzaak aanwijst'.⁴⁶ H. Schilling ziet de Nederlandse Opstand als een variant van een veelomvattend proces van moderne staatsvorming, gericht op algemene controle en ambtenarenbestuur, een proces dat botste met belangen van de regionale machtselites. Belangrijk is volgens hem de gelijktijdigheid van een politiek sociale conflictsituatie en het bestaan van religieus-confessionele tegenstellingen, namelijk tussen Trent rooms-katholicisme en het calvinisme.

Politiek en religie waren in die tijd moeilijk te scheiden. Het bezwaar tegen zijn visie is echter dat de religie een te geringe rol speelt in de motieven van de opstand, een opvatting die niet strookt met de interpretatie van de Opstand bij verschillende gereformeerde schrijvers.⁴⁸

Wel is relevant zijn opmerking dat de politiek-sociale conflictsituatie samenviel met de religieus-kerkelijke tegenstelling tussen Rome en Reformatie.

Vooraf gereformeerde historici wijzen op de religieuze oorzaak van de Opstand. Groen van Prinsterer richtte de aandacht op de schepping van de Nederlandse natie als een calvinistisch fenomeen.⁴⁹

Bakhuizen van den Brink erkende religie en vrijheidsstreven als oorzaken van de Opstand, maar poneerde tevens de prioriteit van de religie. Hij zegt dat de 'hoofdoorzaak' is de Hervorming en de hierdoor opgewekte zucht naar gewetensvrijheid; dat laatste is het beginsel, niet de schending van de privileges. 'De Hervorming was de grondstof der beweging; de schending der privilegiën de vorm, waarin zich de gedachte verborg, het rechtspunt, waarmede de Hervorming hare zaak bepleitte en eindelijk vrijspraak verwierf'.⁵⁰

J.J. Woltjer ten slotte concludeert dat, welk motief ook het meest pregnant aanwezig was, het probleem van de kettervervolging toch het heetste hangijzer werd in de Nederlandse politiek.⁵¹

De Opstand zou dan vooral gericht zijn tegen de vervolging van de ketteren.

Het beeld is sinds de negentiende eeuw gecompliceerder geworden omdat naast het vrijheids- en godsdienstmotief, in de interpretatie ook het nationale motief een rol ging spelen. Bakhuizen van den Brink, Groen en Fruin legden - ieder op zijn manier - nadruk op het verzet tegen de vreemde, antinationale Spaanse overheersing.⁵²

Het is De Pater geweest die de godsdienstige oorzaak heeft beklemtoond, en tegenover Geyl de religie als natievormende factor beschouwde.⁵³ De conclusie van Romein is na deze historische discussie dat een communis opinio weliswaar mogelijk is, maar het 'beeld' dat de verschillende opvattingen scherp van elkaar scheidde, is er niet meer.⁵⁴

Voor Woltjer was deze discussie een reden om vooral het belang van de middengroep te benadrukken. In de jaren zestig en zeventig van de zestiende eeuw was er zijns inziens tussen de uitersten van de Contra-reformatie en de protestanten een grote groep onbeslist, neutralisten. Na 1580, na het mislukken van de Keulse onderhandelingen en het verraad van Rennenberg waren zij politiek uitgeschakeld. Hun matigende invloed werkte in zoverre door dat de opvattingen van beide uitersten in de loop van die kritieke decennia aanmerkelijk verzacht werden. Protestanten en rooms-katholieken kregen beiden een betere positie in de hun vijandige gewesten.⁵⁵

Het is opvallend hoe van Spaanse zijde soms de uitoefening van de 'valse' religies bij de Nederlanders (*l'exercice de leurs faulses religions*) als hoofdoorzaak (*cause principale*) van de oorlog gezien werd.⁵⁶

De bisschop van Den Bosch, Laurent Metsius, noemt in zijn *Sur les causes, l'origine et le progrès des troubles des Pays-Bas de 'liberté de religion' la vraie cause* van de opstandige activiteiten. Als bewijs daarvan zag hij de afschaffing van de rooms katholieke religie zodra steden door de rebellen ingenomen werden. Hij volgt dus precies de omgekeerde redenering als Trigland hierboven.⁵⁷

Gezien de complexiteit van de Opstand als strijd om religieuze en politieke onafhankelijkheid, moeten we de verschillende motieven naast elkaar laten bestaan.⁵⁸ Er was in de jaren zestig van de zestiende eeuw een langzame groei naar de aanvaarding van het verzet tegen de koning van Spanje ontstaan. De motieven waren zowel handhaving van de vrijheden en privileges als verbreiding en consolidatie van de ware gereformeerde religie. Richtten de Staten zich meer op de politieke vrijheden, voor de Gereformeerde kerk, die immers de martelaren kende gedurende de vervolgingen, was de strijd er vooral terwille van de vrijheid van godsdienst.

De strijd tegen Spanje was in de eerste plaats een strijd tegen Rome. Terecht schrijft Woltjer dat tijdens de eerste maanden de Opstand gedragen werd door een kleine groep protestanten van wie een gedeelte duidelijk calvinistisch gezind was. Gaandeweg voegden zich talrijke anderen bij de Opstand, onder meer vanwege afkeer van Alva's tirannie, van diens centralisatie en absolutisme. Die anderen hebben de calvinistische minderheid aan een gedeeltelijke overwinning geholpen. Zij namen daarbij de heerschappij van de protestanten op de koop toe. De spanning tussen deze twee groepen heeft een groot deel van de geschiedenis der Republiek bepaald.⁵⁹

We denken dat deze typering juist is. Is er dan soms sprake van een secularisering van de motieven? Was de Opstand begonnen als een strijd tegen de kettervervolging en werd deze gaandeweg een strijd om politieke en economische zelfstandigheid? Van Gelderen constateert een sterke verwantschap tussen de leer van de monarchomachen en wat hij noemt de 'ideologische motivering' van de Nederlandse Opstand. Hij ziet daarbij echter ook een accentverschuiving. In de *Vindiciae contra tyrannos*, een belangrijk werk van P.L. du Plessis Mornay of H. Languet (pseudoniem: Brutus Junius), was sprake van een tweetal convenanten, namelijk een tussen God, vorst en volk, en een tussen volk en vorst. Als een vorst Gods kerk en de wet minachtte, mochten de lagere magistraten in verzet komen. Dat betekende een religieus gefundeerde plicht tot politiek verzet.⁶⁰

Met de leer van de monarchomachen werd het denken over politieke gehoorzaamheid en verzet volgens Van Gelderen definitief losgemaakt van religieus gebonden overwegingen.⁶¹ De monarchomachen zorgden voor een 'intellectuele revolutie' door het recht van verzet te funderen op een politiek verdrag tussen volk en vorst, waarbij de soevereiniteit van het volk en de dienstbaarheid van de vorst onderstreept werden. De 'verzetsideologie' van de Nederlandse Opstand ging echter nog verder, niet alleen vanwege de politiek gemotiveerde legitimering van verzet, maar bovendien ook vanwege de rechtvaardiging van de afzetting van de landsheer en de vestiging van een republikeinse regeringsvorm.⁶²

Het politieke denken in de Nederlanden ging volgens Van Gelderen verder dan in Frankrijk, omdat niet alleen een politiek recht op verzet werd geformuleerd, maar tevens ook een interpretatie van de politieke orde ingang kreeg die stelde op de begrippen vrijheid, privileges, Staten en volkssoevereiniteit. Van Gelderen spreekt in dit verband van een 'revolutionaire doorbraak' in het denken over politiek, en alleen om die reden al behoort de ideologische rechtvaardiging van de Nederlandse Opstand tot de fundamenten van het moderne Europese politieke denken.⁶³

Wie de geschiedenis van de Opstand volgt in haar ontwikkeling, moet met J. Decavele

zeggen dat de polemiek rond de vraag of de Opstand een godsdienstvrijheid was (haec religionis ergo) dan wel een vrijheidsstrijd (haec libertatis causa), tegen het eind van de zestiende eeuw ten gunste van de laatste leuze werd beslist. 'De Hollandse regentenklasse huldigde sindsdien de overtuiging dat de strijd tegen Spanje niet de vestiging van een welbepaalde religie, maar de vrijheid tot doel had gehad'.⁶⁴

Om te spreken van een revolutie, zoals Van Gelderen en Sap doen, gaat mij te ver. Dat riekt te veel naar een anachronisme." Religie was meer het ferment van de samenleving, dan een stuk dynamiet dat alle structuren deed exploderen. H.G. Koenigsberger stelt dat de paradox van de revolutionaire stromingen in zestiende eeuw was dat zij geleid werden door mensen (zoals Oranje, Condé etc.) die niet revolutionair waren, maar juist bedacht waren op behoud van de sociale orde en de bestaande religieuze structuur.⁶⁶

De idee van politieke vrijheid moet ook volgens Kossmann niet in moderne termen worden gedefinieerd. Het gevaar is er zijns inziens dat een twintigste-eeuwse problematiek gelezen wordt in het denken van de zestiende of zeventiende eeuw.⁶⁷

Over het algemeen bestaat tegenwoordig bij velen de tendens om de geschiedenis, ook van de Opstand, op niet-religieuze wijze te verklaren. Natuurlijk zijn er economische factoren geweest, zoals de negatieve conjunctuur, de werkloosheid, honger en armoede, sociale onrust. Maar wie de geschiedenis uit die tijd op zich laat inwerken, weet hoe sterk het religieuze besef leefde in de toenmalige maatschappij, ook in de officiële documenten van de regeerders. Natuurlijk was er het nodige clichégebruik en retoriek, maar niet alleen dat.

Politieke scheidingslijnen verliepen via religieuze lijnen, zegt Koenigsberger terecht over de zestiende-eeuwse samenleving. Een duidelijke scheiding tussen de politieke en de religieuze aspecten van het maatschappelijke leven was onmogelijk. Juist de religieuze motieven van de (politieke) doeleinden bleken de niet-religieuze problemen te vergroten en onoplosbaar te maken.⁶⁸

Het unieke van de Nederlandse Opstand was dat de oorzaken van de Nederlandse Opstand in de politieke én in de religieuze sfeer lagen.⁶⁹ Terecht concludeert Leo Noordegraaf dat er een zekere consensus bestaat dat er een oorzakelijk complex is geweest waarin voor politiek en religie hoofdrollen waren weggelegd en waarin economische processen hun inbreng hebben gehad.⁷⁰

De bedoeling van dit artikel is om niet alleen aan te tonen dat de Opstand zowel een religieuze als een niet-religieuze oorzaak had, maar vooral ook dat religie wel terdege een hoofdrol speelde in het geheel. Wie dat laatste ontkent, seculariseert de Opstand en doet daarmee onrecht aan de historische feiten zelf.

Noten

1 E.H. Kossmann, Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten (Amsterdam 1987), p. 59.

2 A.C.J. de Vrankrijker, De motiveering van onzen Opstand. De theorieën van het verzet der Nederlandsche Opstandelingen tegen Spanje in de jaren 1565-1581 (Nijmegen/ Utrecht 1933), p. 28.

3 P. Mack Crew, Calvinist Preaching and Iconoclasm in the Netherlands 1544-1569 (Cambridge etc. 1987), p. 161.

4 Mack Crew, Calvinist Preaching, p. 134.

5 Bibliotheca Reformatoria Neerlandica (BRAT) VIII, p. 123-137.

6 BRN VIII, p. 137.

7 BRNVIII, p. 281-460.

8 BRNVIII, p. 285v.

- 9 BRN VIII, p. 373.
- 10 M. van Gelderen, *The Political Thought of the Dutch Revolt 1555-1590* (Cambridge 1992), p. 91-94.
- 11 Zie H. Klink, *Opstand, politiek en religie bij Willem van Oranje 1559-1568. Een thematische biografie* (Heerenveen 1997), p. 64v.
- 12 Van Gelderen, *The Political Thought of the Dutch Revolt*, p. 94.
- 13 Van Gelderen, *The Political Thought of the Dutch Revolt*, p. 114.
- 14 Klink, *Opstand, politiek en religie*, p. 280.
- 15 W. van Oranje, *Verantwoordinge, verklaringhe ende waerschowinghe, mitsgaders eene hertgrondighe begheerte des edelen, lancmoedighen ende hooghebornen Princen van Oraengien, naar de eerste drukken van 1568 opnieuw uitgegeven en ingeleid door M.G. Schenk* (Amsterdam 1933), p. 105.
- 16 W. van Oranje, *Verantwoordinge* (ed. Schenk), p. 44v, vgl. 55.
- 17 W. van Oranje, *Verantwoordinge* (ed. Schenk), p. 113.
- 18 W. van Oranje, *Verantwoordinge* (ed. Schenk), p. 114v.
- 19 W. van Oranje, *Verantwoordinge* (ed. Schenk), p. 119v. Sinds de Spaanse soldaten in het land gekomen waren, liggen 'verdrückt ende vernielt metter Religien ende woorde Gods ooc de privilegien ende rechten des Lants', p. 123; vgl. ook p. 125v.
- 20 H.A. Enno van Gelder, *Van beeldenstorm tot pacificatie. Acht opstellen over de Nederlandse revolutie der zestiende eeuw* (Amsterdam/Brussel 1964), p. 107v; K.W. Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584* (Den Haag 1994), p. 45.
- 21 H.A. Enno van Gelder, *Vrijheid en onvrijheid in de Republiek I* (Haarlem 1947), p. 49.
- 22 L.P. Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne VI* (Brussel 1847-1866), p. II, III (Commissiebrief aan Lodewijk d.d. 6 april 1568).
- 23 J.P. Bor, *Oorsprongk, begin ende vervolgh der Nederlandscher oorlogen I* (Amsterdam 1679-1684), p. 131.
- 24 Bor, *Oorsprongk I*, p. 389. Trigland wijst erop dat Oranje niet alleen de wapenen heeft opgenomen tegen Spanje ten behoeve van de vrijheid en bescherming van de landen, 'maar oock voornamelijck voor de vryheyt van de Religie'. Daaronder kan hij niet de 'Paepsche' religie verstaan, 'want die wast die de ware Religie vervolchde' (J. Trigland, *Kerckelycke Geschiedenissen* (Leiden 1650), p. 985). Zo wijst Van Deursen erop dat Oranje in een latere fase van de Opstand niet meer alleen spreekt over de slachtoffers, maar ook over het geloof van die slachtoffers. Filips II vervolgde niet misleide mensen, maar stelde zich volgens Oranje tegen het Evangelie zelf, A.Th. van Deursen, *Willem van Oranje. Een biografisch portret* (Amsterdam 1995), p. 49.
- 25 Zie J.W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588* ('s-Gravenhage 1990), p. 75-81.
- 26 Van Gelderen, *Op zoek naar de Republiek. Politiek denken tijdens de Nederlandse Opstand (1555-1590)* (Hilversum 1991), p. 45 e.a. Zie ook zijn artikel 'Van vrijheden naar vrijheid. De legitimatie van de Nederlandse Opstand', in: *Spiegel Historiae* XXIX (1994), p. 494-500.
- 27 Van Gelderen, *Political Thought*, p. 162; *Op zoek naar de Republiek*, p. 84.
- 28 Bor, *Oorsprongk I*, p. 470.
- 29 Van Gelderen, *Op zoek naar de Republiek*, p. 44.
- 30 L.P. Gachard, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays Bas III* (Brussel 1848-1936), p. 625.
- 31 Gachard, *Correspondance de Philippe II, III*, p. 637.
- 32 De Vrankrijker, *De motiveering van onzen Opstand*, p. 92v.
- 33 *Resolutiën der Staten-Generaal. Nieuwe reeks 1610-1670* (RGP-serie), Eerste deel 1610-1612.
- 34 Van Gelderen, *Op zoek naar de Republiek*, p. 84. De Staten-Generaal spraken altijd van handhaving van de privileges, verdrijving van de Spanjaarden en handhaving van de rooms-katholieke godsdienst. Ook in de brieven van Oranje aan de koning neemt de godsdienst slechts een bescheiden plaats in, aldus De Vrankrijker, *De motiveering van onzen Opstand*, p. 93. Deze opmerking lijkt ons echter te kort door de bocht.

- 35 J. Trigland, *Opuscula jacobi Triglandii* (Amsterdam 1640), p. 15.
- 36 Trigland, *Opuscula*, p. 17.
- 37 Trigland, *Kerckelycke Geschiedenissen*, p. 989.
- 38 Trigland, *Kerckelycke Geschiedenissen*, p. 984.
- 39 Trigland, *Kerckelycke Geschiedenissen*, p. 984.
- 40 Trigland, *Kerckelycke Geschiedenissen*, p. 980. Zie ook F.A. van Lieburg, die erop wijst dat de Nederlandse Gereformeerde kerk er eerder was dan de Noord-Nederlandse staat. De Opstand moest het voor haar inhoudelijke rechtvaardiging voor actieve steun van de calvinisten hebben als de sterkst geprofileerde reformatorische richting. Hij wijst daarbij op de combinatie van vrijheid in 1572 en automatisch de vestiging van de Gereformeerde kerk, Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816 (Zoetermeer 1996), p. 25.
- 41 Trigland, *Kerckelycke Geschiedenissen*, p. 989.
- 42 R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam. De kerk der hervorming in de gouden eeuw II* (Amsterdam 1967), p. 35.
- 43 A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het 'kopergeld' van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1992), p. 243.
- 44 Cort verbale vande rechte etc. (1577), geciteerd bij Van Gelderen, *Op zoek naar de Republiek*, p. 54.
- 45 W. Nijenhuis, *Geloof en revolutie. Godsdienstige motieven in de Nederlandse Opstand* (Voorburg 1972), p. 9; ook A.A. van Schelven wijst op het feit dat de consistoriën en het calvinisme niet alleen middelpunt en ruggengraat van de Opstand waren, maar ook oorsprong en voedingsbodem daarvan zijn geweest; het verzet begon bij de spil van godsdienst- en gewetensvrijheid, waarbij zich later de politieke vrijheidszucht voegde, *Het begin van het gewapend verzet tegen Spanje in de 16e eeuwse Nederlanden*, p. 140v, 147.
- 46 De Vrankrijker, *De motiveering van onzen Opstand*, p. 92.
- 47 H. Schilling, 'Der Aufstand der Niederlande: Biirgerliche Revolution oder Elitenkonflikt?', in: Hans-Ulrich Wehler (hrsg.), *200 Jahre Amerikanische Revolution und moderne Revolutionsforschung* (Göttingen 1976), p. 226.
- 48 Zie *The Low Countries Yearbook XII* (1979), p. 136. Soms lijkt de factor religie bij Schilling toch niet alleen een plaats op de achtergrond te krijgen. Schilling wijst bijvoorbeeld op een tweetal argumenten in de calvinistische 'verzetstheorie': enerzijds positiefrechtelijke argumenten: het zich beroepen op privileges en vrijheden van de provincies tegenover de (absolute) vorstenmacht, anderzijds de natuurrechtelijke gedachtengang, die uitging van de volkssoevereiniteit en die de heerser principieel bond aan de mederegering door de onderdanen. Het gevolg was dat er twee 'kerk- en geloofssystemen', het Trentse rooms-katholicisme en het calvinisme sinds de jaren vijftig in de zestiende eeuw tegenover elkaar stonden, waarbij het hiërarchisch- centralistische catholicisme tot kernbegrip van het vorstelijk absolutisme en zijn ambtenarenapparaat werd, 'Der Aufstand der Niederlande', p. 227. In die zin wijst hij toch op de religieuze achtergrond van het conflict, de onderlinge verwevenheid van staat en kerk, overheid en religie. Volgens R. Saage, om nog een auteur te noemen, had de afval van de Nederlanden van Spanje zijn bijzondere 'religieuze, economische en sociaal-politieke oorzaken', maar belangrijk was volgens hem het constitutionele conflict dat al decennia tussen de kroon en de Nederlandse standen woedde, *Herrschaft, Toleranz, Widerstand. Studien zur politischen Theorie der Niederländischen und der Englischen Revolution* (Frankfurt am Main 1981), p. 23. De waarde van al deze argumenten is dat zij de religieuze tegenstellingen niet los kunnen maken van de politieke achtergronden. Het Spaanse gezag legde een eenheidsgezag aan de Nederlanden op, maar voerde tegelijk de eenheid van religie in. In de jaren zestig van de zestiende eeuw was er al een mengeling van motieven aanwezig in de oppositie die de adel tegen Spanje voerde. Het Smeekschrift der edelen was aanvankelijk een zaak van vooral calvinistische lage edelen, waar in een later stadium ook rooms-katholieke edelen zich bijvoegden.
- 49 Voor een vergelijking van de verschillende posities, zie J.W. Smit, 'The Present Position of Studies Regarding the Revolt of the Netherlands', in: *Britain and The Netherlands. Papers delivered to the Oxford-Netherlands Historical Conference*, ed. by J.S. Bromley and E.H.

Kossmann (London 1960), p. 11-28.

50 R.C. Bakhuizen van den Brink, 'De beweegreden van onze Opstand tegen Spanje', in: *Studiën en schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren V*, (Den Haag 1913), p. 320.

51 J.J. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog. Over de Nederlandse Opstand 1555-1580* (Amsterdam 1994), p. 29.

52 J. Romein, 'Het verguisde beeld. Over het onderzoek naar de oorzaken van onze Opstand', in: *Vaderlands verleden in veelvoud. Opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500.I: 16e-18e eeuw* (Den Haag, 1980.2), p. 79v.

53 Romein, 'Het verguisde beeld', p. 85.

54 Romein, 'Het verguisde beeld', p. 87.

55 J.J. Woltjer, 'Het beeld verguisd?', in: *Vaderlands verleden in veelvoud I*, p. 94v.

56 Gachard, *Correspondance de Philippe II, III*, p. 756.

57 Gachard, *Correspondance de Philippe II, VI*, p. 742v. Het is opvallend dat Spaanse kroniekschrijvers van de Tachtigjarige Oorlog nooit van het Spaanse maar altijd van het katholieke leger spraken. Dat duidt op een identificatie van de Spaanse met de roomse zaak. Het Spaanse leger was een instrument waarvan de katholieke religie zich bediende ter wille van de kerk van Rome (Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, p. 230). In de biddagbrief van 1621 wordt gezegd dat Spanjes oorlogsdoel is de vervanging van de christelijke godsdienst door superstitie, afgoderij en inquisitie (a.w., p. 271). Aan de andere kant is ook hier geen waterscheiding te maken. De Spaanse legers hielden huis ongeacht of de bewoners katholieke of niet-katholiek waren (a.w., p. 234). Datzelfde gold trouwens ook de geuzen (a.w., p. 236v).

58 Volgens D. Nauta zijn er diverse factoren en motieven in het spel geweest, die naast elkaar moeten worden erkend. Zowel de politieke vrijheid als de godsdienstige vrijheid speelde daarbij een rol. 'Het streven was er in werkelijkheid op gericht, zowel om te verwerven de vrijheid, in het bijzonder de gewetensvrijheid [het God dienen naar hun geweten, vdZ], als om te verkrijgen het recht tot uitoefening van de eigen [gereformeerde, vdZ] religie, te weten van de naar Gods Woord gereformeerde godsdienst', Aard van de Opstand in de Nederlanden der zestiende eeuw ('s-Gravenhage 1976), p. 45v).

59 Ook H. Lademacher komt tot deze conclusie: de religie heeft de beslissende stoot tot de Opstand gegeven en de calvinisten maakten de harde kern van oppositie uit, maar in de zeventiger jaren rukte de politieke vrijheid meer naar de voorgrond op, *Geschiede der Niederlande. Politik-Verfassung-Wirtschaft* (Darmstadt 1983), p. 68.

60 Van Gelderen, *Op zoek naar de Republiek*, p. 85.

61 Van Gelderen, *Op zoek naar de Republiek*, p. 89.

62 Van Gelderen, *Op zoek naar de Republiek*, p. 90.

63 Van Gelderen, *Op zoek naar de Republiek*, p. 90.

64 Spiegel *HistoriaelXXIX.11112* (1994), p. 459.

65 Zie de felle kritiek van Kossmann op een anachronistische visie op de Opstand als een revolutie, *Politieke theorie en geschiedenis*, p. 91v.

66 H.G. Koenigsberger, 'The organization of Revolutionary Parties in France and the Netherlands during the Sixteenth Century', in: *Estates and Revolutions. Essays in Early Modern European History* (Ithaca/London 1971), p. 251v.

67 Kossmann stelt terecht dat het begrip soevereiniteit bij de 16e-eeuwer een andere betekenis heeft dan in deze tijd. In de toenmalige ideeënwereld betekende het vooral: de verdediging van de constitutie. Dat was volgens hem de reden waarom de Staten- Generaal de hertog van Anjou en anderen de soevereiniteit aanboden: zij boden niet de soevereiniteit aan als macht, maar vroegen om assistentie bij de verdediging van de vrijheden van het land, dat wil zeggen van de constitutie van dat land. Daarom was de Acte van Afzwering geen daad van onafhankelijkheid, maar een teken dat het de plicht van de Nederlanden was Filips II niet langer als hun soeverein te erkennen, juist omdat hij faalde in de verdediging van de constitutie. 'Ieder zichzelf respecterende prins in de zestiende eeuw nam het voor vanzelfsprekend aan dat zijn positie afkomstig was van God en niet verkregen door opdracht van het volk', aldus Kossmann, *The Low Countries History Yearbook XIV* (1981), p. 11.

68 H.G. Koenigsberger, *Early Modern Europe 1500-1789* (London/New York 1987), p. 108.

69 Zo het samenvattend oordeel van Guido de Bruin: 'Uitwendig dreigden de Nederlanden na 1559 te worden gereduceerd van een zelfstandig deel van het Habsburgse rijk tot een buitenpost van het Spaanse rijk. Inwendig dreven de centralisatie en de geloofsvervolging de verspreide oppositie na 1559 op één hoop', *Spiegel Historiae* XXIX (1994), p. 446.

70 'De politieke omstandigheden en religieuze verhoudingen vormden in eerste instantie het klimaat waarin de Opstand kon gedijen. De negatieve welvaartsontwikkeling mag als initiator slechts een bescheiden rol worden toegekend', *Spiegel Historiae* XXIX (1994), p. 491.

2. ORANJE EN DE VREDE VAN MUNSTER

C.R. VAN DEN BERG

Oranje en de Vrede van Munster

In zijn herdenkingsrede over de Vrede van Munster, die prins Willem Alexander op 30 januari 1998 in de Janskerk te Utrecht uitgesproken heeft, zei hij onder andere: 'Elke tijd herdenkt op zijn eigen manier, vanuit zijn eigen invalshoek'.

Bij alle toespraken over dit onderwerp die in dit herdenkingsjaar te beluisteren zullen zijn, of publicaties die over de vrede verschijnen, zullen er mogelijk weinig zijn die overeenkomen met de visie van ds. Johannes Barueth (1709-1782), die hieronder wordt geciteerd. Hopelijk vindt zijn opvatting binnen de kring van de vereniging Protestants Nederland, maar ook daarbuiten, nog veel bijval.

Een achttiende-eeuwse visie op de Vrede van Munster

Toen de Dordtse predikant ds. Johannes Barueth op woensdag 3 mei 1747 in de Augustijnenkerk in de Merwestad preekte over Exodus 19:4-5, bracht hij de vrede van Munster ter sprake.'

Barueth merkte op dat God 'onze Vaderen op Arendsvleugelen door de Woestyne van gedurige Stryden en Oorlogen' droeg en signaleerde deze parallel:

Gav God zynen ouden Volke Mozes en Josua tot Hertogen en Leidslieden; ons Neerlands Israël kan zich beroemen op Doorlugtige Mannen en dappere Helden, de Princen van Orangen en Nassauw, die ons door de Woestyne van eenen Tweemaal veertigjarigen Oorlog met Spanjen, (daar Israël maar eenmaal veertig jaar in de Woestyne omsworv) hebben door geleid, die in onze stryden in de Voorspitze hebben gestaan, en in des Heeren Mogentheden kloeke daden gedaan, ja! Goed en Bloed, ter bescherming van Godsdienst en Vryheid, hebben opgezet, onder wier dapper en wys Beleid, met de hulpe des Allerhoogsten, ons verdrukte Vaderland als uit de Assche gerezen is, tot eene grootmagtige Republiek.

Barueth wees erop: Spanjes koning moest 'naa eenen Taggentig-Jarigen Oorlog' vrede sluiten 'en by het Vreede-Congres van Munster in het Jaar 1648' de Nederlanders 'verklaren voor een vrye-gevogten volk, op het welke hy niets te eischen hadde'.

Ds Barueth preludeerde in zijn preek op de herdenking van de vrede van Munster, 'Waar van wy toekomstende Jaar 1748, zoo de Heere wil en wy leven, de Hondertjarigc Gedagteuis hopen te vieren'.'

Met instemming citeerde de Dordtse dominee P. C. Hooft, onze historieschrijver, die zijn serie Nederlandsche Historiën met de volgende woorden opdroeg aan prins Frederik Hendrik:

'Uwe Hoogstgedagte Vader (Willem I) heeft niet alleen den eersten Steen var dezen Staat geleit, maar dit swaarlyvig Gebouw, ter tinne toe, opgetogen latende, daarenboven, Twee Zonen (Mauritz en Fredrik Hendrik) agter, om 't zelve te dekken'.

Ook sprak Barueth met respect over Willem II; die was 'in den bloei zynei jaren te vroegtydig den Lande ontrukt'.⁴

Voor hem was het geheel duidelijk de prinsen van Oranje waren de 'Grontleggers en Opbouwers' van hei vaderland. Heeft hij geweten dat de Oranjes de Spaanse wens om vrede te sluiten aanvankelijk niet positief hebben beantwoord?

Een zeventiende-eeuws dilemma

Barueth heeft het goed gezien: het doel van Frederik Hendrik (1584-1647; wás het voltooiën van het grote werk waaraan zijn vader en halfbroer hun krachten gegeven hebben: de vorming van een vrije Nederlandse staat. De koning van Spanje was daarbij de tegenpartij. De bevrijding van álle zeventien gewesten leek echter op den duur onmogelijk te worden. Voor velen hoefde dat zelfs niet meer. De provincie Holland was zeer afhankelijk van scheepvaart en handel. De steden werden veelal bestuurd door regenten die telgen uit de voornaamste handelsfamilies waren. Zij hadden een hekel aan oorlog, die immers voor de meesten van hen slechts verlies bracht. De belangrijke koopmansstad Amsterdam was allerm minst voor de bevrijding van Antwerpen dat nog in Spaanse handen was; de concurrentie kon groot worden! Anderzijds was de prins van Oranje eveneens burggraaf van Antwerpen, dus was de verovering van de Scheldestad één van zijn wensen.⁵ Een tegenwicht voor het dominante Amsterdam was voor hem juist geen bezwaar. Hét dilemma in de jaren dertig en veertig van de zeventiende eeuw was voor velen: hoe lang moet en kan er nog doorgestreden worden? De meningen daarover waren verdeeld. In deze bijdrage voor het jubileumboek van Protestants Nederland wil ik de visie van de stadhouders Frederik Hendrik en Willem II bespreken.

De Staten-Generaal en hun stadhouder

Het is van belang te weten wie er in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden besliste over het voeren van een oorlog en het sluiten van een vrede. Daartoe waren slechts de Staten-Generaal competent, die door de afgevaardigden gevormd werden van de zeven provincies of gewesten. Holland gaf binnen de Staten de toon aan.

De stadhouder was de voornaamste ambtenaar in dienst van de Staten-Generaal. Tot zijn bevoegdheden behoorde het benoemen van de stedelijke magistraten. Diplomatieke contacten met de Europese monarchieën werden door onze stadhouders onderhouden, zodat de Oranjes taken verrichtten die elders door een keizer of koning werden vervuld.' De prinsen van Oranje hadden veel gezag in de Staten van ieder gewest. In Zeeland was de prins de Eerste Edele (als markies van Vlissingen en Veere), maar ook op de adel in de andere provincies kon hij grote invloed uitoefenen.' In 1639 wist prins Frederik Hendrik te bewerken dat het stadhouderschap voortaan erfelijk zou zijn. Tevens bekleedde de stadhouder als kapitein-generaal en admiraal-generaal de gezaghebbendste functies in het leger en bij de marine. Duidelijk is dat het sluiten van vrede voor hem van grote betekenis was.

Prins Frederik Hendrik, de Stedendwinger

Toen prins Maurits (1567-1625) z'n levenseinde voelde naderen, drong hij er bij zijn ongetrouwde halfbroer Frederik Hendrik (1584-1647) op aan dat deze spoedig zou huwen. Maurits dreigde zelfs zijn onwettige kinderen te erkennen," zodat ze voor erfopvolging in aanmerking zouden Iconen, als rederij ~ dik niet naar hem luisterde. Deze trouwde reeds binnen enkele weken op aandrang van prins Maurits met de zeer knappe Amalia van Solms (1602-1.675), een achternichtje. Op prins Maurits' sterfdag, 23 april 1625, werd Frederik Hendrik benoemd tot opperbevelhebber van de troepril de vloot van de Republiek. Holland, Zeeland, Utrecht, Gelderland, en Overijssel hebben hem enige tijd later ook als hun stadhouder gekozen.' ⁹

Bevond de stadhouder zich te velde, dan was het gebruikelijk dat hij in zijn hoofdkwartier belangrijke staatszaken besprak met een deputatie van de Staten Generaal. In de wintermaanden kon in die tijd nog geen oorlog worden gevoerd en ging de prins aanvankelijk zelf naar het Binnenhof. Maar zijn prestige groeide. Na 1630 moesten de afgevaardigden zich 's winters in zijn kamer in Den Haag melden. Ook bepaalde Frederik Hendrik zelf de samenstelling van dit gezelschap. Zijn bewind

kreeg zo duidelijk monarchale trekjes! Deze Oranje was als militair niet de mindere van zijn in Europa zo bekende halfbroer prins Maurits. Al heel jong bevond hij zich voorin de strijd. Zijn leven bleef enige malen wonderlijk gespaard, terwijl naast hem militairen sneuvelden.¹⁰ Om zijn opmerkelijke veroveringen gaf men Frederik Hendrik de bijnaam 'de Stedendwinger'. Onder zijn bevel werden enkele belangrijke vestingsteden, zoals Den Bosch (1629), Maastricht (1632) Breda (1637), Sas van Gent (1644) en Hulst (1645) veroverd.

De prins trachtte steeds te voorkomen dat zijn militairen zich aan plunderingen te buiten gingen. De bevolking in het zuiden kon een sterke antipathie tegen hem en het noorden krijgen en de Spaanse zijde kiezen! Op den duur bleven de tien zuidelijke gewesten, met uitzondering van de veroverde delen van Brabant, Limburg en Vlaanderen, onder het gezag van het Huis Habsburg.

De Habsburgers

Met welke Habsburgers hadden de Oranjes van doen?¹¹

Filips II was in 1598 overleden en opgevolgd door zijn zoon Filips III, die tot zijn dood, in 1621, regeerde. Toen kwam Filips IV aan het bewind. Deze droeg tot 1665 de Spaanse koningskroon. Het was Filips II die in 1598 zijn dochter Isabella en haar man Albertus van Oostenrijk gezamenlijk de soevereiniteit over de Nederlanden opdroeg.¹² In de praktijk maakte Spanje hier echter de dienst uit. Het paar had geen kinderen. Na de dood van Albertus, in 1621, trok Isabella's neef Filips IV alle macht aan zichzelf, hoewel Isabella vanaf 1621 tot haar dood de titel landvoogdes der Spaanse Nederlanden mocht voeren.¹³

Opmerkelijk is dat aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog Filips II de grote tegenstander van Maurits was, terwijl er tussen Frederik Hendrik en de dochter van Filips, Isabella, een wederzijdse sympathie is ontstaan. Dat bleek bijvoorbeeld toen Isabella aan Amalia van Solms een wieg cadeau deed bij de geboorte van haar zoon, prins Willem II.¹⁴ Na het overlijden van Isabella, op 30 november 1633, werd het zuiden weer, zoals Groen van Prinsterer het noemde, onder 'een zuiver en streng Spaansch opperbestuur gebracht'.¹⁵

Het toenemend prestige van Oranje

In eigen land kreeg de prins de grootste steun van het leger, dat was om den brode van hem afhankelijk, en van de gewesten Utrecht, Gelderland en Overijssel. Ook de Gereformeerde kerk stond pal achter het Oranjehuis. Die was binnen de Republiek de bevoorrechte kerk en steunde dus Oranje door dik en dun. Dat het internationaal prestige van de stadhouder groeide, is te zien aan het feit dat in 1637 de Franse koning Lodewijk XIII van Frankrijk besloot de prins de titel 'Son Altesse', hoogheid, toe te kennen, alsof hij een staatshoofd was! Ook de Staten konden toen niet achterblijven en spraken nadien over 'Zijne Hoogheid'.¹⁶

Had prins Maurits nog, in alle revoude, het zogenaamde stadhouderlijk kwartier aan het Binnenhof bewoond, Frederik Hendrik en Amalia lieten enkele paleizen bouwen die de vergelijking met de mooiste in Europa glansrijk konden doorstaan?

Het paar bevorderde kunst en wetenschap. Met name de schilderkunst stond in aanzien. De letterkunde boeide de prins minder. Door zijn Franstalige opvoeding sprak en las hij de Nederlandse taal maar gebrekkig. De genoemde predikant ds Barueth pree de Nederlandsche Historiën van P.C. Hooft.¹⁷ Hooft droeg zijn werk aan Frederik Hendrik op, maar of deze de twintig delen ooit gelezen heeft, mag worden betwijfeld...

Ook prinses Amalia was op het punt van eer zeer gevoelig. Zij was als dochter van de

graaf van Solms van minder hoge adel, doch had een grote geldingsdrang. Frederik Hendrik en Amalia hebben getracht hun aanzien nog te vrgroen door hun kinderen te laten huwen binnen de Europese vorstenhuizen Zo trouwde in 1641 hun veertienjarige zoon prins Willem II (1626- 1650) in Londen met de negenjarige Mary Stuart (1631-1660), de dochter van Karel I, de Engelse koning. Dat haar zoon geparenteerd was aan het Engelse hof, heeft Amalia zeker deugd gedaan! Ook voor haar dochter Louis Henriëtte (1627 I 667) werd een zeer goede partij gevonden. In 1646 trouwde zij in het Oude Hof (nu het paleis Noordeinde) in 's-Gravenhage met de keurvorst van Brandenburg, Friedrich Wilhelm (1640-1688).¹⁸ Albertina Agnes (1634-1696), een andere dochter, trouwde met Willem Frederik van Nassau (1613-1664), een kleinzoon van de bekende graaf Jan van Nassau (broer van Willem de Zwijger). Via dit paar stamt koningin Beatrix van prins Willem I af.

Spanje snakt naar vrede

Spanje had op veel fronten te strijden. Er was niet alleen in de Nederlanden oorlog te voeren; ook in de koloniën woedde het oorlogsgeweld. In Spanje zelf kwam het prinsdom Catalonië in opstand; ook de Portugezen wensten zich te onttrekken aan de Spaanse bevoogding en wilden een zelfstandige staat. Frankrijk trachtte de controverse aan te wakkeren.¹⁹

Zo werd de oorlog in de Zuidelijke Nederlanden voor Spanje steeds zwaarder. De veroveringen van Frederik Hendrik en de strijd die zij elders in Europa voerden, noopten de Spanjaarden tot het overwegen van een nieuwe wapenstilstand óf het sluiten van vrede met de Republiek. In de winter van 1629-'30 deed Spanje een poging om weer tot een bestand, zoals dat van 1609 tot 1621 van kracht was, of eventueel zelfs tot vredesonderhandelingen te komen. In de winter van 1632-'33 liet koning Filips IV opnieuw weten vredes-onderhandelingen aan te willen knopen. Zijn wens werd in de jaren '40 nog sterker gehoord, toen de Portugezen aan de winnende hand waren.

De stadhouder en de vrede

Interessant is de vraag hoe Frederik Hendrik over het sluiten van vrede dacht. Spande hij zich daar daadwerkelijk voor in? Of wilde de stadhouder doorvechten tot de Republiek een betere uitgangspositie verworven had om later tot een vrede te komen? Of koesterde prins Frederik Hendrik misschien de wens om door het voortzetten van de oorlog álle zeventien provincies aan de greep van Spanje te onttrekken?

In de Republiek werd door de betrokkenen over het vredesaanbod verschillend gedacht. Er ontstond een tegenstelling tussen de legeraanvoerder Frederik Hendrik en de Hollandse regenten. In 1635 werd het duidelijk dat Holland, waarop financieel de hele oorlogsvoering dreef, niet bereid was om nog erg veel geld in het leger te investeren. Maar Frederik Hendrik wilde de oorlog voortzetten. Het was zijn wens zoveel mogelijk gebied van de Zuidelijke Nederlanden te veroveren. Om deze oorlog te kunnen voeren, was de prins vooral op Franse steun aangewezen. En wat wensten de Fransen? Indien de Zuidelijke Nederlanden niet in opstand zouden komen tegen de Spanjaarden, dan moesten ze maar tussen de Republiek en Frankrijk verdeeld worden.²⁰ Frankrijk zou het grootste deel van Vlaanderen krijgen; de Republiek zou akkoord gaan met een grens ten noorden van Gent en Brugge. Van belang was hierbij dat de (rooms-katholieke) bevolking van de Zuidelijke Nederlanden zelf geenszins verlangd heeft naar een 'bevrijding' door het overwegend calvinistische noorden.

Dat (een deel) van Vlaanderen bij Frankrijk zou komen, was voor de prins niet zo'n moeilijk te verteren zaak. Het kwam bij hem zelfs over als een redelijke eis, want

reeds in de Middeleeuwen was Vlaanderen een Frans leengebied geweest.

Er ontstond een precair machtsevenwicht tussen de stadhouder en de Hollanders. Het gros van de tijdgenoten, zeker die in het buitenland, verwachtten dat de prins hierbij op den duur de overwinning zou behalen. De meeste buitenlandse diplomaten rekenden niet op een spoedige vrede!

Holland wenst vrede

De visie van het machtige Holland gaf (meestal) de doorslag bij de Staten-Generaal; de andere provincies konden daar niet omheen. Holland, dat 58 procent van de totale oorlogskosten betaalde, was vóór vrede.

In zijn hiervoor genoemd dagboek noteerde de Friese stadhouder Willem Frederik dat de Staten van Holland dreigden om die 58 procent niet langer voor bun tekening te nemen indien de andere gewesten onwillig warm om vrede te sluiten. Holland, en met name het rijke Amsterdam, constateerde met leedwezen dat de Spaanse en Portugese vloot de handel veel schade toebracht. Koning Filips IV stimuleerde de Duinkerker kapers om Hollandse vissers- en koopmansschepen te beroven en te vernielen. Voor Holland was ook een ándere kwestie in het geding. De Zweden streefden naar hegemonie in het Oostzeegebied. Dat was een regelrechte bedreiging voor Holland, want uit het noorden kwamen tarwe, rogge en hout, waarvan de Republiek nu eenmaal zeer afhankelijk was.

De bevolking in het oosten van de Republiek was eveneens vóór de vrede; anders dan in de westelijke en noordelijke gewesten had men daar te lijden van de invallen van de Spaanse troepen vanuit het Duitse rijk.

Nadat in 1637 Breda was veroverd, verlangden de Hollanders nog in sterkere mate naar vrede. De zuidelijke grens der Republiek gold vanaf toen als betrekkelijk veilig.

Toch waren er velen die meenden dat een zwak, Spaans, bestuur in het zuiden te verkiezen was. Stel je voor dat het machtige (en roomse) Frankrijk onze zuiderbuur zou worden! Ook Spanje zag met genoegen dat in ons land de toenemende Franse macht met argusogen werd gadegeslagen.

Na 1645 stond de Republiek voor het dilemma.

Moest er tegen Zweden worden gestreden of moest er in Zeeuws-Vlaanderen een nieuwe veldtocht tegen de Spanjaarden worden georganiseerd? Koos Holland voor het eerste alternatief, Zeeland wenste uit veiligheidsoverwegingen het tweede. De zes kleinere gewesten liepen min of meer aan de leiband van de prins, die de oorlog in het zuiden voortzetten wilde. En dus gebeurde dat...

Andere punten van overweging

Een punt van discussie was de vraag of de Unie van Utrecht, in feite toch niet meer dan een offensief en defensief verbond in oorlogstijd, bestaansrecht had als er uiteindelijk vrede kwam. De mogelijkheid bestond dat de Republiek uitéén zou vallen. En hadden de afzonderlijke gewesten eigenlijk wel de mogelijkheid een zelfstandig rijkje te vormen? Konden zij zich verdedigen? Zo werd er in de jaren '30 en '40 in de Republiek regelmatig gesproken over de thema's unie, militie en religie, want ook de godsdienst speelde een rol.² De calvinisten wilden maar het liefst de invloed van Rome zover mogelijk bij de grenzen van ons land weg hebben.²²

Succesvol strijden in het zuiden betekende immers dat de Spaanse legers verder van onze grenzen lagen? Bovendien vroegen veel calvinisten zich af of Spanje zich op den duur wel zou houden aan vredesbepalingen met die 'ketterse' Nederlanders. Misschien zou dat land, als de rust was weergekeerd in Portugal, weer 'aandacht schenken' aan de Republiek! En het gerucht ging dat volgens de paus Spanje zich ook helemaal niet hoefde te houden aan een overeenkomst met de 'kettters'. Anderen waarschuwden

ervoor dat het gevaarlijk was te veel rooms-katholieken binnen de landsgrenzen te krijgen. Indien de Republiek zich zou uitbreiden in zuidelijke richting, kwam er een grotere roomse invloed binnen de grenzen, waardoor dan de toonaangevende rol van de calvinisten werd bedreigd.²³

Frederik Hendrik was lid van de Gereformeerde kerk en had tot taak de belangen van de kerk te beschermen. Andersdenkenden hadden echter niets van vervolging te duchten. Privé was prins Frederik Hendrik niet zo dogmatisch. Hij heeft ooit tegen de rooms-katholieke gezant van Venetië, Vintenzo Gussoni, gezegd dat naar zijn mening veel predikanten te vrijpostig waren. Na de val van Den Bosch moet hij opgemerkt hebben: "t Is best dat men elck een laet Godt dienen nae sijn gemoet".²⁴

Met name in de Zuidelijke Nederlanden wilde de stadhouder tolerantie. Hij was het beslist oneens niet de wens van veel contra-remonstrantse gereformeerden, die het zuiden zo snel mogelijk protestants wilden zien. Frederik Hendrik was van mening dat bij eventuele vredesbesprekingen de religie geen overheersend onderwerp kon worden. Zijn Friese neef Ernst Casimir, dacht daar wel anders over, maar die was onverdacht contra-remonstrants.

De invloed van prinses Amalia in de jaren '40

Het was buitenlandse diplomaten al jaren bekend dat de invloed van Amalia op haar man groot was. Alle buitenlandse vorsten en diplomaten wisten dat zij zeer gevoelig was voor geschenken. 'Doucheurtjes' waren in de internationale politiek trouwens niets bijzonders. Later zou van onze raadpensionaris Johan de Witt gezegd worden dat hij als één der weinigen onomkoopbaar was.

Het was in 1638 dat prinses Amalia van de Franse eerste minister, kardinaal Richelieu, een paar oorbellen alsmede een kort briefje ontving, waarin de wens werd uitgesproken dat zij niet meer naar anti-Franse influisteringen zou luisteren.²⁵

De prins, die zoveel tijd bij het leger te velde was, leed aan diverse kwalen, o.a. jicht. Aan het einde van het leven werd hij ook door dementie gekweld. Daardoor oefende zijn jongere echtgenote, Amalia een toenemende invloed op de prins uit.²⁶

Het is aan de Spaanse diplomatie gelukt haar in 1645-46 in te winnen voor de vredessluiting. Amalia was eerder 'om' dan haar echtgenoot. De Franse 'contacten' buitte zij echter toch nog uit voor de ontvangst van een parelcollier en het betalen van 60.000 pond aan 'achterstallig pensioen' voor haar overleden schoonmoeder Louise de Coligny!

Zelfs toen Arnalia in feite al voor de vrede met Spanje ingewonnen was, ging zij nog aan het 'bedelen' om een geschenk van de Franse koning.²⁷

Op 30 juli 1646 schreef Amalia aan haar man te hopen dat de vrede nu toch spoedig zou worden getekend. Zij had toen meer vertrouwen in de Spanjaarden dan in de Fransen.²⁸

Invloed van andere familieleden

Niet alleen prinses Amalia 'bewerkte' Frederik Hendrik. De invloed van diverse familieleden op hem en Amalia mag men niet onderschatten. Wie waren dat? De prins was stadhouder van vijf van de zeven provincies, want in zijn tijd werd in Friesland en Groningen het stadhouderlijk ambt achtereenvolgens bekleed door de graven Willem Lodewijk (1560-1620) en Lenst Casimir (1573-1632), twee zoons van graaf Jan de Oude (1536-1606), een broer van onze 'vader des vaderlands'. Graaf Ernst Casimir was de belangrijkste onderbevelhebber van zijn neef prins Frederik Hendrik. Hij sneuvelde voor Roermond in 1632. Hendrik Casimir (1612-1640) volgde zijn vader op als stadhouder van de twee noordelijkste gewesten. Hij sneuvelde in 1640 bij Hulst;

weer liet een Oranjelieg het leven voor de vrijheid van ons land!

In 1632 deed Frederik Hendrik geen poging om stadhouder van alle gewesten te worden; hij was tevreden toen Groningen en Drenthe hem benoemden. In 1640 heeft hij gemeend stadhouder te kunnen worden van alle zeven provincies. Maar Willem Frederik (1613-1664), een broer van Hendrik Casimir, werd echter door de Friezen in die functie benoemd. Tussen Frederik Hendrik en Willem Frederik boterde het aanvankelijk niet zo als tussen Maurits en Willem Lodewijk, die hecht bevriend waren. Later nam de wederzijdse sympathie toe.

Wij verkeren in de gelukkige omstandigheid dat **het dagboek** van graaf Willem Frederik uit die tijd bewaard bleef.²⁹ De graaf leefde intens met de vredessluiting mee, doch was er geen voorstander van. Hij zag spoedig dat prinses Amalia vrede wenste en noteerde op 5 augustus 1646 in zijn dagboek: H.H. (Hare Hoogheid) is der oock seer toe geneicht en drief het heel sterck.'

Graaf Willem. Frederik had zijn informanten! Hij doorzag de situatie:

"De Francen die protesteren der tegen en willen H.H. groote presenten doen, alsoe verandert van opinie en veld duysent kroonen vereeren, doch ik geloof niet dat het helpen sal, omdat S. H. indispositie niet toeliet langer in den oorloch te continueeren; 't lichaem en de memori iss te zwack."

De Friese stadhouder heeft ook de controverse tussen moeder en zoon ten aanzien van de vrede gesignaleerd. Hij noteerde daar op 19 augustus 1646 het volgende over: 'Prins Wilhelm had eenighe discoursen met H.H. oover den vrede; prins Wilhelm isser tegen, H.H. wil vrede hebben, en kregen harde woorden'.

Tussen allerlei zeer persoonlijke ontboezemingen als 'Ick liet mijn vrat snijden ende mit plaester bedecken' (28 juni 1648) of 'Had seneblaederdranck ingenomen, om eens te purgeren', (29 juni) staan opmerkingen die duidelijk maken dat de graaf met argusogen naar Holland en Amsterdam keek.

"Mit de Rijngraf en graff Hendrick gewandelt, die niet wel tevreden sijn mit de vrede en oover de verandering, dat se nu niet geacht sijn en de heeren Staeten haer niet aensien, klaechden oover Amsterdam en wat desseins die hadden om noch eens een Venetiën ofte Romen te worden ende om het geheele landt te regeren ende onder haere subjectie te brenghen (30 junii 1648)'.

Het voorstel om de 'houwdegen' Willem Frederik met het gezantschap naar Munster af te zenden, kon allerminst genade vinden in de ogen der Hollandse regenten.³⁰

Meer nog dan die van de Friese stadhouders, nakomelingen van graaf Jan van Nassau, moet de invloed van diens kleinzoon Johan Maurits van Nassau-Siegen (1604-1679) op prins Frederik Hendrik en Amalia van belang geacht worden. Deze Johan Maurits kreeg de bijnaam 'de Braziliaan'; hij was van 1637 tot 1644 gouverneur van Brazilië. Zijn prachtige pand in Den Haag is nu bekend als het Mauritshuis. Frederik Hendrik en Amalia hadden veel met deze neef op. In 1650 circuleerde zelfs het gerucht dat Amalia, ze was toen weduwe, met hem ging trouwen. In Kleef was deze graaf Johan Maurits later stadhouder van de keurvorst van Brandenburg, de schoonzoon van Frederik Hendrik. Johan Maurits was een overtuigd voorstander van de vrede.³¹

Er waren ook andere meningen te vernemen: in 1640 dienden maar liefst 26 *nakomelingen van graaf Jan de Oude, broer van prins Willem I*, in allerlei functies in ons leger. Indien er vrede zou komen, betekende dat voor velen van hen het einde van hun carrière. Zij prefereerden het daarom door te strijden.³²

Ten slotte mag ook de trouwe Constantijn Huygens niet vergeten worden.³³ Hij was de invloedrijke secretaris van Frederik Hendrik, die, als hij met de prins te velde was, Amalia zeer uitvoerig moest informeren over alles wat haar man betrof.³⁴ Joost van

den Vondel correspondeerde met Huygens en hoopte dat die de prins tot vredesonderhandelingen kon bewegen.³⁵

Frankrijk als bondgenoot

Op 15 april 1635 werd er een of- en defensief verbond gesloten met Frankrijk. Dit met tegenzin van Holland. De partijen deden de belofte geen bestand of vrede te sluiten zonder elkaars toestemming.³⁶ Frankrijk steunde de Republiek in de strijd met de Spanjaarden eerst alleen financieel.³⁷ Latere kwam het tot een oorlog tussen de Spanjaarden en de Fransen. In 1643 kwam de Franse gezant naar Munster, d'Avaux, in Den Haag om te banden nog sg wat nauwer aan te halen en te overleggen over de strategie van de bondgenoten in Munster. Zijn gezantschap leed schipbreuk door zijn ondiplomatieke opmerking dat de Franse koning het op prijs stelde dat de rooms-katholieken in de Republiek meer vrijheden zouden krijgen. Niet slim, want dat onderwerp was min of meer taboe...

Spaanse en Franse intriges

Zowel de Spaanse als de Franse politiek trachtte de Republiek voor zich te winnen. Daarvoor werd propaganda gevoerd en veel geld geïnvesteerd. Het verbond met Frankrijk was het werk van Frederik Hendrik. De Fransen wisten dat de prins in feite de man was met wie zaken konden worden gedaan. Zij passeerden de Staten-Generaal. De Spanjaarden wisten dat eveneens. In de winter van 1644-'45 kwam de Spaanse gezant, don Antonio Galla de Salamanca, heer van Noirmont, met het aanbod dat Frederik Hendrik van Spanje een groot deel van Gelderland alsmede de bijbehorende titel van hertog kon ontvangen, indien er vrede gesloten kon worden. Zo trachtte Spanje een wig te drijven tussen de Republiek en haar Franse bondgenoot.

Die poging was niet succesvol. Maar in 1646 verspreidden de Spanjaarden het gerucht dat als er vrede tussen Frankrijk en Spanje gesloten zou worden, de Fransen de Zuidelijke Nederlanden ontvangen konden, op voorwaarde dat de Franse legers zich uit Catalonië terugtrekken zouden trekken. Bovendien zou de Spaanse koning met een Franse prinses trouwen. Dit veroorzaakte paniek in de Nederlanden. Hoewel de Fransen goede vrienden waren, zag men ze toch ook als ongewenste burenen! Uiteindelijk besloot de Republiek aan de vredesonderhandelingen mee te doen, maar het was geen geringe diplomatieke opdracht om de instemming van de Fransen te verkrijgen voor de onderhandelingen. Zij verweten de Republiek contractbreuk. In het voorjaar van 1648 werd de Franse ambassadeur uit protest uit Den Haag weggeroepen. Later zag de Franse koning, Lodewijk XIV, het belang in van goede betrekkingen met de Republiek, zodat die na enige tijd werden genormaliseerd.³⁸

De onderhandelingen beginnen

Zoals elders in dit boek beschreven, besloot de Republiek aan de onderhandelingen deel te nemen. Er was op 17 januari 1646 in de Nederlanden ook een algemene bededag om vrede.³⁹ Er kwam duidelijk meer schot in. Na langdurig vergaderen over de instructies, vertrokken in januari 1646 de afgevaardigden van de Republiek naar Munster.⁴⁰ Zij hadden zich terdege laten voorbereiden door Frederik Hendrik; die was opgevoed aan het Franse hof en kende de internationale politieke omgangsregels. De prins zag zelf inmiddels wel in dat er vrede gesloten moest worden. Om een betere uitgangspositie te verwerven, maakte hij in 1646 nog een veldtocht naar het zuiden. Lichamelijk was de prins al niet meer tegen de oorlogsvoering opgewassen. Daarom was prins Willem tijdens de twee laatste levensjaren van zijn vader bij hem in het leger, doch niet tot beider vreugde.⁴¹

Het is opmerkelijk dat in het Oranjehuis de vader en de zoon elkaar vaak niet lagen! Willem incasseerde het ongenoegen van zijn vader, nadat hij voorzichtig had gesuggereerd het bevel aan hem over te dragen. Toen in 1646 de gedeputeerden van de Staten datzelfde voorstel deden, zei Frederik Hendrik woest dat hij niet voor z'n dood begraven wilde worden!⁴²

Frederik Hendrik is 'om'...

De vraag is interessant wanneer de stadhouder zélf de noodzaak voelde dat er toch eindelijk vrede gesloten moest worden. Voor de prins was de verovering van de stad Antwerpen eigenlijk een obsessie geworden. Enkele malen waren z'n pogingen daartoe op een mislukking uitgelopen. Toch wilde de prins nog doorvechten. Hoewel Frederik Hendrik in de zomer van 1646 nog éénmaal een poging deed om Antwerpen te veroveren, was ook hij in dat jaar van mening dat er vrede moest komen. ⁴³

Van die noodzaak wist zijn vrouw Amalia hem te overtuigen, terwijl hun zoon Willem II zeer sceptisch was. Toen de oude stadhouder in november 1646, na zijn laatste veldtocht, in Den Haag terugkeerde, werd hij volgens de traditie weer begroet door een deputatie van de Staten-Generaal. Frederik Hendrik sprak bij die gelegenheid deze gedenkwaardige woorden: 'Het is mij leedt datter deese somer niet meer te velde is gedaen, maer 't is vrede'.⁴⁴

Was de stadhouder eerst tegen vredesonderhandelingen, in 1646 werd hij een gematigd voorstander. Een overtuigd ijveraar voor de vrede is hij nooit geworden. Het was voor hem eigenlijk meer een voldongen feit om vrede te sluiten. Inmiddels was het hem via diplomatieke kanalen wel duidelijk geworden, dat Spanje acceptabele voorstellen zou doen.

De vraag is of hij de Staten daarover wel volledig heeft geïnformeerd! Spanje heeft in dat jaar grotere vijandige gevoelens tegen Frankrijk dan tegen de Republiek gekoesterd; dat zag de prins wel goed. Anderzijds nam voor de Republiek het belang van de Spaanse vijand af. Dat Land had genoeg met zichzelf en andere vijanden te stellen, zo was de Nederlandse opinie. En Frederik Hendrik beseftte dat als 'Zijne katholieke majesteit' en diens land te zeer verzwakt werden, Frankrijk mogelijk de handen wel eens in noordelijke richting zou gaan uitstrekken. Dus een zwak Spanje ten zuiden van Frankrijk was niet in het belang van de Republiek. Ja, de prins ging voordelen zien in een eervolle vrede met Spanje.

Na zijn laatste veldtocht takelde Frederik Hendrik geestelijk snel af. Zijn lichamelijke toestand verergerde eveneens. Bij het hierboven reeds vermelde huwelijk van zijn dochter Louise-Henriëtte met de keurvorst van Brandenburg, gesloten op 7 december 1646, verscheen de prins voor die laatste maal in het openbaar.

Op 11 maart 1647 nam Frederik Hendrik afscheid van zijn vrouw, zijn kinderen en de afgevaardigden van de Staten van Holland en de Staten Generaal.

Hij riep hun 'syne handen en armen uyt-streckende' toe: Godt zegene u allen!

Op 14 maart 1647 overleed de prins. Vondel schreef naar aanleiding hiervan:

"Prins VREDERYCK HENRICK heeft zynen naem met de daet, en alle zijne oorlooghstriomfen, en laurieren met eenen eenigen Vredetriomf, en der gezegenden olijftack gekroont, en ons den Vrede, zijnen lesten adem, tot een geluckigh testament nagelaten".⁴⁵

Prins Willem II

Op 27 mei 1626 werd Willem II in het Stadhouderslijk Kwartier op het Binnenhof geboren. Hij kreeg een prima opvoeding en had een prettige jeugd. Met voorliefde beoefende hij een aantal sporten, de jacht en paardrijden. Op vierjarige leeftijd was hij

al generaal der ruitery. Toen Willem nog maar elf was, liet Frederik Hendrik hem al naar Breda komen om de belegering te zien.⁴⁶ Na de dood van zijn vader werd de nog jonge Willem II door de Staten-Generaal beëdigd als kapitein- en admiraal-generaal van de Unie, maar pas in 1648 is Willem II geïnstalleerd als stadhouder van Holland en Zeeland.

Tijdens zijn stadhouderschap was de noordelijke stadhouder Willem Frederik zijn belangrijkste militaire raadgever. Willem Frederik trouwde met de zuster van Willem II, Albertina Agnes. Willems bastaardneef Lodewijk van Nassau-Beverweerd, een natuurlijke zoon van prins Maurits, stond eveneens aan de zijde van de jonge stadhouder.

De dood van Frederik Hendrik en het aantreden van Willem II, die een andere visie op de strijd met Spanje had, heeft geen invloed meer kunnen uitoefenen op de vredesonderhandelingen in Munster. De jonge Oranje-Prins had te weinig gezag om zijn wil op te leggen aan met name Holland. Zijn moeder Amalia begreep goed dat het fataal zou worden voor de positie van de Oranjes in de Republiek indien de stadhouder zich openlijk verzetten zou. Zij heeft ernaar gestreefd dat dit niet zou gebeuren. Zij was, zoals we zagen, zelf verheugd over het vredesakkoord. Het was de internationale diplomatie ondertussen duidelijk hoe zeer de meningen over de vrede in ons land verschilden en dat de stadhouderlijke familie daarop geen uitzondering maakte.

Nadat op 30 januari het vredesverdrag werd geratificeerd door de Spaanse koning en de Staten-Generaal, werden de gesprekken op 15 mei afgesloten. Erg belangrijk was dat de Spaanse koning Filips IV hierbij de onafhankelijkheid van de Zeven Verenigde Provinciën erkende. Ieder hield wat hij had, de Republiek dus ook de zogenaamde Generaliteitslanden. De Schelde bleef dicht tot genoeg van Amsterdam. Spanje heeft vrijwel alle wensen van de Heren Staten gehonoreerd. Graaf Willem Frederik schreef in zijn dagboek dat men zei: 'De Spaensch hebben onss den vrede afgebedelt en wel betaelt en duit gekoft. Pas op 5 juni 1618 werd in de Republiek de vrede officieel afgekondigd, precies tachtig jaar na de dood van de graven Van Egmond en Hoorne.

Op 10 juni werd er in ons land in verband met de gesloten vrede een dankdag gehouden. De Nederlandse staat was nu officieel erkend als een onafhankelijke natie. Zorgvuldig werd er door de Staten voor gewaakt dat de prins, wiens visie over de vrede met Spanje wel bekend was, door een onvoorspelbare daad de gesloten vrede zou kunnen torpederen. De jonge prins had het liefst willen doorstrijden, en dat aan de zijde van Frankrijk. Hij was pro-Frans en zou wellicht met zijn Franse vrienden de vrede kunnen tegenhouden.⁴⁷

Toch loyaal...

Toch heeft Willem II in een gesprek met Willem Frederik doen weten dat hij loyaal wilde zijn. Willem Frederik citeerde op 3 juli 1648 zijn zwager aldus: 'hij wass maer een diener; all wat de heeren en sijn meesters sullen goetvinden, dat sal hij geern doen en naekomen; wat hij seyde, wass maer amptshalven en gelijk hij meinde dat het landt am besten soude gedient sijn'.

Willem Frederik noteerde eveneens wat de diplomaat Vosbergen hem had toevertrouwd: 'Daernae spraecken (wij) lang van de vrede, daer hij geen goede opinie van heeft, vreest Spagnien sal onss bedrjgen, onenigheit sayen in de provintiën en soo tot sijn voornemen geraecken, oock dat Holland all te goet Spaensch sal worden'.

Er waren dus ook raadgevers die de jong stadhouder erop wezen dat Spanje een sluwe

rol speelde: eerst vrede bewerkstelligen en daarna versterkt terug komen. Dat maakte indruk op hem.

De geschiedenis heeft die raadgevers niet in het gelijk gesteld, want al spoedig werd Spanje één van onze bondgenoten, met name op het gebied van de handel.

Voor prins Willem II was het een onverteerbare zaak dat een deel van de troepen door de Staten-Generaal afgedankt werd. Dat leidde tot een conflict waarbij Willem II zijn troepen in de richting van Amsterdam liet trekken onder commando van de Friese stadhouder Willem Frederik. Wellicht koesterden beiden het verlangen de oorlog tegen Spanje nog eens te hervatten, om de Zuidelijke Nederlanden te kunnen bevrijden. Maar van een oorlog tegen Spanje onder leiding van prins Willem II kwam niets meer. Op 6 november 1650 stierf hij aan de kinderpokken. Slechts acht dagen later werd in het paleis, dat in diepe rouw was, de latere stadhouder Willem III geboren.

In 1650 troffen de diakenen van de gereformeerde gemeente van Amsterdam een hoogst merkwaardig briefje aan. Een anoniem gebleven kerkganger uitte zijn blijdschap over het plotseling overlijden van de nog zo jeugdige stadhouder Willem II op dat briefje door middel van de volgende tekst:⁴⁸

*De prins is dood
mijn gaav' vergroot
Geen blijder maer
in tachtig jaer!*

De onbekende poëet was duidelijk geen sympathisant van Oranje, maar ook Vendel sprak niet zo lovend over Willem II: 'Izegrim ging heen, geschonden door de pokken'¹⁹

Al snel na de vrede ontpopte zich een nieuwe tegenstander van onze Republiek: Frankrijk. Het was prins Willem III die later in de strijd met Frankrijk een grote rol vervulde. Groen van Prinsterer schreef over de dreiging die er van Frankrijk uit ging: "Evenwel ook dan zou het blijken dat de hand des Heeren niet is verkort, waar zijne lankmoedigheid niet uitgeput werd. In de veeljarige en bange worsteling tegen Frankrijk, zou Nederland met Oranje, na den tachtigjarigen krijg, andermaal de waarheid ondervinden van het apostolische woord: 'Verneder u onder de krachtige hand des Heeren, opdat Hij u verhooge te zijner tijd',⁵⁰

Een gedenkwaardige les voor het Huis van Oranje en het volk van Nederland, die nimmer vergeten mag worden. Ik veronderstel dat ook ds. Johannes Barueth, als hij Groens Handboek nog had kunnen lezen, diens visie gedeeld zou hebben!

Noten

1 J. Barueth, Boet-bazuyn geblazen in Neerlands Kerke I (2 dln; Rotterdam-Dordrecht 1748), p. 290-349.

2 Barueth, Boet-bazuyn I, p. 326.

3 Barueth, Boet-bazuyn I, p. 326.

4 Barueth, Boet-bazuyn I, p. 328.

5 J.J. Poelhekke, 'Frederik Hendrik en Willem II', in: C.A. Tamse, Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis (Alphen a.d. Rijn 1979), p. 124.

6 J. Zijlmans, 'Het Haagse hof van Frederik Hendrik en Amalia', in Spiegel Historiae XXXII (1997), p. 524-527.

7 Poelhekke, 'Frederik Hendrik en Willem II', p. 125.

8 Zie hierover bijvoorbeeld Thera Coppens, Maurits, Lodewijk en Willem Adriaan van Nassau en de provincie Utrecht (Baarn 1986).

- 9 Zijlmans, 'Het Haagse hof van Frederik Hendrik en Amalia', p. 524.
- 10 G.W. Kernkamp, Prins Willem II (Amsterdam 1943), p. 44.
- 11 J.J. Mostard, Een familie dient Europa. Roem en tragedie van het Huis Habsburg ('s-Gravenzande 1963), p. 350.
- 12 Mostard, Een familie dient Europa, p. 102.
- 13 Mostard, Een familie dient Europa, p. 109.
- 14 Poelhekke, 'Frederik Hendrik en Willem II', p. 124.
- 15 G. Groen van Prinsterer, Handboek der geschiedenis van het vaderland (reprint Veenendaal 1978), p. 236.
- 16 Zijlmans, 'Het Haagse hof van Frederik Hendrik en Amalia', p. 525.
- 17 Poelhekke, 'Frederik Hendrik en Willem II', p. 117-118. Zijlmans, 'Het Haagse hof van Frederik Hendrik en Amalia', p. 527. Het Oude Hof aan het Noordeinde werd door Frederik Hendrik verfraaid; Huis ten Bosch, Huis Ter Nieuburch en het lusthof Honselaarsdijk kwamen tot stand. Hiervoor gebruikte de stadhouder het aandeel van de buit van de 'Zilvervloot' dat hij ontvangen had!
- 18 Over Louise Henriëtte en haar man, de keurvorst, schreef ik in Protestants Nederland LXI.3 en 4 (1995).
- 19 J.J. Poelhekke, Geen blijder maer in tachtigh jaer. Verspreide studiën over de crisisperiode 1648-1651 (Zutphen 1973), p. 8.
- 20 Kernkamp, Prins Willem II, p. 46.
- 21 Poelhekke, Geen blijder maer in tachtigh jaer, p. 13.
- 22 Kernkamp, Prins Willem II, p. 51.
- 23 J.A. van Hamel, 'De vrede van Munster', in De Gids (1948), p. 5-31.
- 24 Poelhekke, 'Frederik Hendrik en Willem II', p. 130.
- 25 J.J. Poelhekke, Frederik Hendrik, Prins van Oranje. Een biografisch drieluik (Zutphen 1978), p. 555.
- 26 Poelhekke, 'Frederik Hendrik en Willem II', p. 138.
- 27 Poelhekke, 'Frederik Hendrik en Willem II', p. 122.
- 28 Poelhekke, Frederik Hendrik, p. 555.
- 29 G.N. van der Plaat (red.), Gloria Parendi. Dagboeken van Willem Frederik, stadhouder van Friesland Groningen en Drenthe (1643-1649), (1651-1654) (Den Haag 1995)
- 30 H. Spanninga, 'Ick laet niet met mij gecken'. Over beeld en zelfbeeld, macht invloed van de Friese stadhouder Willem Frederik van Nassau (1613-1664)', Jaarboek Oranje-Nassau Museum (1997), p. 55-97.
- 31 Poelhekke, 'Frederik Hendrik en Willem II', p. 127.
- 32 Een groot aantal Duitse verwanten van de Hollandse en Friese stadhouders, ook schoonzons, diende in de legers van de Republiek. De familie was wijd vertakt. Zie A.W.E. Dek, Graaf Johann der Mittlere von Nassau-Siegen und Seine 25 Kinder (Rijswijk 1962).
- 33 H.A. Hofman, Constantijn Huygens (1596-1687). Een christelijk-humanistisch bourgeois-gentilhomme in dienst van het Oranjehuis, Utrecht 1983.
- 34 Kernkamp, Prins Willem II, p. 44.
- 35 M.B. Smits-Veldt: 'Vondels Vredewensch aen Constantyn Huigens (1633) als bijdrage tot een aktuele discussie', in Spektator VII (1977/78), p. 217-245.
- 36 Poelhekke, 'Frederik Hendrik en Willem II', p. 136.
- 37 Kernkamp, Prins Willem II, p. 44.
- 38 Van Hamel, 'De vrede van Munster', p. 22.
- 39 Van Hamel, 'De vrede van Munster', p. 14.
- 40 J.J. Poelhekke, De Vrede van Munster, ('s-Gravenhage 1948).
- 41 J.J. Poelhekke, Frederik Hendrik, p. 551-552.
- 42 Kernkamp, Prins Willem II, p. 48.
- 43 J.J. Poelhekke, Vondel en Oranje, (Zutphen 1979), p. 27.
- 44 Poelhekke, Vondel en Oranje, p. 27.
- 45 Poelhekke, Frederik Hendrik, p. 563-564; cit. in Poelhekke, Vondel en Oranje, p. 27
46. Kernkamp, Prins Willem II, p. 66.
47. De prins schreef op 14 augustus 1649 aan de Franse gezant d'Estrades: 'Ik wou dat ik alle

- schurken, die de vrede gesloten hebben, de nek kon laten breken', Kernkamp, Prins Willem II, p. 64.
- 48 J. de Rek, Prinsen, patriciërs en patriotten (Baarn 1967), p. 52.
49. J de Rek, Prinsen, patriciërs en patriotten, p. 52.
- 50 Groen van Prinsterer, Handboek, p. 247.

3. PREDIKANTEN IN MUNSTER EN DE VREDE VAN DE CHRISTENHEID

F.A. VAN LIEBURG

*Och of men sagh de daedt! van dat ghij bent genaemt
Een GODT des VREDENS, en ten lesten toch eens quaemt
Tot bijstandt van soo veel bedroefde vrome zielen.*

Zo luiden enkele van de vele regels, die een onbekende Nederlander in 1647 op rijm zette en via een uitgever in 's-Gravenhage door de druk gemeen maakte.' Ze kunnen niet uit de pen van een grote dichter of dichteres zijn gevloeid. Maar deze Vrede-sucht door het geheel bedroefde christen-rijk kwam wel uit een hart vol medelijden met tal van geloofsgenoten in binnen- en buitenland. De verschrikkingen van de oorlogen waaronder Europa al tientallen jaren gebukt ging, beroerden zijn gemoed. Op grote schaal waren landen verwoest, steden uitgebrand, kerken en huizen afgebroken. Overal waren mensen verjaagd, mannen vermoord, vrouwen en kinderen gedood. Plaatsvervangende schaamte greep de biddende dichter aan.

*"Wij, wij u erfdeel, zijn den jood' tot schimp en spot.
Den heyden roept ons toe: waer is nu uwen Godt,
Nu all' de christ'nen haest als moorders zijn gesoncken,
In onderlingh verderf, of treuren in speloncken,
Of vreesen van ons zijd' een snellen ondergangh."*

In deze toestand bleef er niets anders over dan een noodkreet naar de hemel. Vandaar die vrede-zucht voor alle 'christen-landen' die moe zijn door al 't vergoten bloed der bondgenoten. Vandaar het beroep op de barmhartigheid van de Allerhoogste ter verkrijging van de zo lang gewenste rust, waar de kerk alleen maar wel bij kon varen. Zeker, echte christenen moeten ook lijden en strijden. Maar de Kruisheer is toch ook de Vrededorst? Vandaar de bede tot de Drieënige God: bouw het rijk van Christus weer op! Denk aan Ierland en Engeland, maak een einde aan het zware lijden van Duitsland, verbreek de boeien van de Palts, help Brabant en Vlaanderen...

Het genoemde rijmwerk is opgenomen in de bekende pamflettenverzameling van de Koninklijke Bibliotheek, de collectie Knuttel. De maker van de catalogus schreef er echter verontschuldigend en waarschuwend bij: 'Mystiek gedicht zonder politieke betekenis'.²

De titel ontbreekt dd.tn ook in de studie van een groot historicus, die blet het oog, op de vrede vduut Munster als eerste heeft gewezen op de rijkdom van vlugschriften als bron voor de geschiedenis van ons volk.³

Reden temeer om juist met deze tekst de bijdrage te openen die in deze bundel het religieuze element van de Munsterse vrede dient te belichten. Want niet alles is politiek en politiek is niet alles, zeker niet in de weergave van het verleden. We komen op deze mystiek nog terug, na beschouwing van een reeks figuren en fragmenten uit de warrige wereld van 'protestants Nederland' van 350 jaar geleden.

Predikanten in Munster

De spirituele maar allesbehalve wereldvreemde rijmelaar was niet geheel wanhopig. God 'werckt nu een machtigh wonder, te Munster'. In deze stad was in 1643 de vredehandel tussen tal van grootmachten begonnen. Ze moest onder meer een einde maken aan het uit de Nederlandse opstand tegen Spanje ontstane conflict dat als de

Tachtigjarige Oorlog de geschiedenisboekjes is ingegaan. Begin 1646 waren ze dan ook in Westfalen aangekomen: acht vertegenwoordigers van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Twee uit de provincie Holland en uit de overige gewesten - Drenthe niet meegerekend - elk één. Medio 1648 lag het resultaat van hun besprekingen met de afgezanten van andere landen in de vorm van een vredetractaat op tafel.⁴

Gedurende hun ruim twee jaren durende verblijf in den vreemde, waren de acht Nederlandse ambassadeurs niet alleen. Uiteraard hadden ze hun helpers bij zich voor politieke adviezen en secretariële activiteiten. Sommigen hadden ook hun vrouw meegenomen. Maar op de grens van ambtelijk werk en privé-leven lag nog een andere dagelijkse behoefte, namelijk de pastorale verzorging. Munster was een rooms-katholieke stad, terwijl het gezantschap van de Republiek de gereformeerde religie was toegedaan. Afgezien van het ontbreken van een plaatselijke eredienst in de eigen confessie, was de nabijheid van een geestelijk verzorger die ook de eigen taal sprak, een wenselijke zaak. De Staten-Generaal lieten hun gezantschappen in het buitenland dan ook altijd vergezellen van minstens één predikant. Zo ook nu naar het zogeheten 'kleine Rome'.⁵

Al in mei 1644, toen de voorbereidingen werden getroffen voor de samenstelling van de delegatie naar Munster, vielen op het Haagse Binnenhof de namen van twee predikanten. Zij zouden beiden meegaan, ook al had men het natuurlijk gemakkelijk met één man kunnen afdoen. Maar een dubbele geestelijke lijfwacht leek heel gewoon bij de overbezetting van het Nederlandse gezantschap zelf, dat met acht man voor zo'n klein rebels landje typerend was voor het 'staketsel' van onze statenbond. Overigens hadden ook Spanje en Frankrijk meerdere priesters naar Munster laten gaan. Het tweetal uit Nederland weerspiegelde voorts dat de Republiek, wat iedereen wist, eigenlijk bestond uit Holland plus de rest. Gekozen waren de dominees Eleazar Lootius uit de 'hofstad' Den Haag en Arnoldus Teeckmannus uit - veelzeggend of niet - de 'bisschopsstad' Utrecht.

Wie waren deze predikanten die de Staten-Generaal kennelijk geschikt achtten voor een verblijf in de Europese arena?

Eleazar Lootius (1595-1668) was afkomstig uit en had gestudeerd in Leiden. Hij begon zijn kerkelijke loopbaan in 1619 in het Noord-Hollandse Koedijk. Van 1623 tot 1632 stond hij in het nog net niet in Brabant gelegen stadje Geertruidenberg. Den Haag was zijn derde en laatste gemeente. Arnoldus Teeckmannus (1594-1666) was een domineeszoon, opgegroeid in de pastorie van het dorp Goudswaard. Verder was hij een leeftijd- en studiegenoot van Eleazar en werd ook hij in 1619 predikant. Maar Arnoldus stootte veel sneller door naar een aanzienlijke topplaats. Utrecht 'leende' hem namelijk in 1620 van Zwijndrecht, maar de zes weken werden 45 jaren.⁷

Deze schaamteloze omzetting van een hulpdienst in een vaste beroeping te Utrecht geschiedde niet zonder toestemming van de magistraat van Dordrecht, die de studie van Arnoldus had betaald.⁸ In 1625 probeerde Hollands oudste stad tevergeefs hem zelf te krijgen. Teeckmannus stond toen samen op de nominatie met de Heusdense predikant Gisbertus Voetius.⁹

Deze rijzende ster werd in 1634 als hoogleraar in de theologie naar Utrecht gehaald en fungeerde daar decennia lang als kampioen van het orthodoxe calvinisme en spil van de beweging der Nadere Reformatie. Ook Teeckmannus werkte eendrachtig en eensgeestes met de 'paus van Utrecht' samen, maar wist toch zijn eigen zelfstandigheid en meningsvorming te handhaven.¹⁰ In een merkwaardig egodocument van een Utrechtse ambachtsman blinkt hij temidden van zijn strijdbare en puriteinse collega's

uit als een vriendelijk pastor voor eenvoudige gemeenteleden.¹¹

Teeckmannus was een rechtzinnig maar tegelijkertijd verzoeningsgezind theoloog. Dat blijkt vooral uit zijn bijdrage aan een debat over de leer van de remonstranten in 1630.¹² Hij was als revisor betrokken bij de Nederlandse vertaling van het Oude Testament voor de in 1637 gereed gekomen 'Statenbijbel'. Hoewel hij nauwelijks iets heeft gepubliceerd, werd hij in 1648 bekwaam geacht om hoogleraar te worden aan de academie van Harderwijk. Teeckmannus sloeg dit aanbod echter af. Zijn Haagse collega, Lootius was al helemaal geen man van wetenschappelijke reputatie. Hij gold meer als een kerkelijk bestuurder, gelet op zijn actieve rol in vergaderingen van de Zuid-Hollandse synode. Bovenal was hij - en Teeckmannus niet minder - Oranjegezind. Maar daar komen we nog op terug.

Deze twee predikanten, beginnende vijftigers, goed gereformeerd en algemeen gerespecteerd, ontvingen dus de eer om afgevaardigd te worden als 'predikanten hij de heren plenipotentiarissen tot Munster'. In april en mei 1645 werd hun losmaking en vervanging geregeld met de kerkenraden en stadsbesturen van Den Haag en Utrecht.¹³

Als beloning stelden de Staten-Generaal naast 400 gulden voor 'binnenuytrusting ende ameublementen, elk 1200 gulden per jaar in het vooruitzicht, ingaande op de dag van vertrek naar Munster.¹⁴ Door allerlei vertragingen konden de afgevaardigden pas in december 1645 afreizen. Na de nodige afscheidsrituelen togen ook Lootius en Teeckmannus die maand naar Deventer.¹⁵ Vandaar reed de karavaan van afgezanten de grens over, op weg naar de stad die vrede beloofde.

Het Duits-Nederlandse calvinisme

De Nederlandse ambassadeurs en hun gevolg zijn van januari 1646 tot mei 1648 met enkele tussenpozen in Munster geweest. Soms moesten ze terug naar hun lastgevers in Den Haag of in de gewesten voor overleg en goedkeuring van hun onderhandelingen. Ook de predikanten mochten enkele keren terug met verlof. Maar vele lange maanden zijn doorgebracht in de Duitse Rijksstad. Het gezelschap verbleef in een pand van het kramersgilde, het huidige Haus der Niederlande. In dit logement moet men een kerkzaaltje hebben ingericht, waar de Nederlandse gereformeerd erediensten zijn gehouden. Het was de taak van de predikanten om tenminste op zondagen voor te gaan in gebed en verkondiging van Gods Woord, om enkele keren per jaar het avondmaal te bedienen, en persoonlijke pastorale contacten te onderhouden.

Voorzover bekend hebben Lootius en Teeckmannus geen verslagen nagelaten die iets vertellen over hun dagelijks leven in Munster. Ongetwijfeld hebben de predikanten veel tijd en gelegenheid gehad voor studie, conversatie en correspondentie. Langdurige aanwezigheid met een kleine kring veronderstelde ook mogelijkheden voor geestelijke beïnvloeding van de politieke meningsvorming. Een Franse aalmoezenier nam bijvoorbeeld een meditatie op Goede Vrijdag 1646 te baat om zijn luisterende diplomaten indringend te wijzen op hun vrome verantwoordelijkheid voor het lijden van de Europese christenheid. In het licht van Jezus' kruisdood, waar jood en heiden zich als het ware hadden verzoend, leek hem een langer uitstel van vrede tussen gelovige vorsten ongeoorloofd.¹⁶

Ook van Nederlandse zijde gaven de gezantschapspredikanten blijk van politiek meelevens. In de gereformeerde kerkenraadsnotulen van Utrecht lezen we dat dominee Teeckmannus zijn collega's aan het thuisfront trouw op de hoogte hield van de wederwaardigheden in Munster. Dit leidde al in april 1646 tot een uitdrukkelijke reactie. De consistorie - en wie denkt dan niet vooral aan Voetius - drong er bij Arnoldus op aan dat hij de ambassadeurs op het hart zou binden zoveel mogelijk 'de

saecke van de religie teegen de lutersche in Duytslant te helpen en te bevorderen'¹⁷
Deze opmerkelijke zorg voor een schijnbaar buitenlandse aangelegenheid helpt ons om bij de kerkhistorische blik op het vredesproces het internationale perspectief niet te vergeten.

Vanouds behoorden de Nederlanden immers bij het Duitse Rijk, dat als zodanig een samenstel van talloze vorstendommen onder een gemeenschappelijke keizer was. Langs de Noordzeekust ontstond echter een aaneensluitend gebied van gewesten die vanaf 1543 allemaal dezelfde monarch hadden. Dat was de keizer zelf, Karel V. Die was dus tevens de 'heer' van deze Zeventien Nederlanden, en bovendien ook nog eens koning van Spanje. In 1548 kreeg het gebied, ongeveer samenvallend met de huidige Benelux-landen, een lossere band met het keizerrijk, wat in de praktijk neerkwam op een sterkere onderhorigheid aan het Spaanse gezag. De opstand van de vrijheidslievende Nederlanden tegen Karels zoon en opvolger, Filips II, en het ontstaan van een zelfstandige Republiek van de noordelijke provincies, was daarvan een gevolg.

De keizerstitel van Karel V was na zijn aftreden overgegaan op een andere tak van het Habsburgse vorstenhuis. De band tussen de Nederlanden en het Duitse landen was daarmee nog losser geworden, maar zou officieel pas worden doorgesneden bij de Westfaalse vrede van 1648.

Dat jaar bezegelde echter vóór alles een andere scheuring in het oude Heilige Roomse Rijk. De afgelopen honderd jaar had de reformatie immers de eenheid van de Europese christenheid verbroken. In 1555 moest Karel V bij de 'godsdienstvrede van Augsburg' zich neerleggen bij het feit dat een aantal Duitse vorstendommen had gekozen voor het protestantisme. Zelf bleef hij trouw aan het rooms-katholicisme, dat hij in zijn Nederlanden dan ook des te krachtiger tegen alle opkomende 'ketterij' wilde beschermen. Filips II volgde daarin zijn voorbeeld.

De evangelische beweging brak in deze contreien echter baan, met name in haar gereformeerde gedaante. Naast de lutherse reformatie kreeg de Calvinistische tak van de hervorming steeds meer invloed in West-Europa. In Duitsland ontwikkelde zich na het akkoord van 1555 zelfs een Tweede Reformatie: een aantal protestantse ofwel lutherse vorsten besloot bij nader inzien het calvinisme in hun gebied in te voeren. Zo ontstond er vanaf 1560 een conglomeraat van gereformeerde staatjes te midden van de lutherse en katholieke delen van het Duitse Rijk. Hierop sloten in de jaren 1572 tot 1579 de zich vrijmakende Nederlandse gewesten aan. De leider van de opstand, prins Willem van Oranje, behoorde tot het gravenhuis van Nassau, een der Duitse staten die tot de 'Tweede Reformatie' overging.

Dat in de Nederlanden het calvinisme vaster voet aan de grond kreeg dan het lutheranisme, had te maken met de opening die de gereformeerde visie op kerk en staat bood om in opstand te komen tegen de wettige maar rooms-katholieke landsheer. Hoewel Oranje dit persoonlijk aanvaardde, heeft hij als politicus lang gehoopt op de gezamenlijke hulp van de protestantse Duitse vorsten voor zijn hachelijke onderneming tegenover de wereldmacht der Habsburgers. Een meer dan morele steun is echter uitgebleven, ook omdat in het verscheurde keizerrijk de spanningen tussen calvinisme en lutheranisme - onder meer inzake de Avondmaalsleer - bijkans scherper werden dan die tussen protestantisme en catholicisme. Was het al moeilijk te verteren dat het oude corpus christianum in tweeën was gebroken, drie religies naast elkaar leek al helemaal een mentaal-politieke onmogelijkheid.

Geen wonder dat tijdens de Westfaalse vredeshandel tussen 1643 en 1648, toen ook de godsdienstkwesitie om een regeling vroeg, de gemoederen hoog opliepen. Sommige Duitse rijksvorsten leken samen te spannen om alleen het lutherse protestantisme toe

te staan en zich liever te verenigen met de papisten dan met de gereformeerden. Ook in de Republiek leefde die angst: in Utrecht, zoals bleek uit de brief naar Teeckmannus in Munster, maar bijvoorbeeld ook uit de handelingen van de Zeeuwse classis Walcheren.¹⁸

Het zal wel niet aan een Nederlandse lobby te danken zijn, dat de Duitse erkenning van het calvinisme er uiteindelijk toch is gekomen. Overigens is de verbondenheid met de confessionele grensgebieden (zoals Oostfriesland, Bentheim, Lingen, Kleef en andere delen van het Nederrijnland) tot ver in de negentiende eeuw blijven bestaan.¹⁹

Het calvinisme als godsdienst van Nederland

Het gereformeerde pleidooi ten gunste van de Duitse zusterkerken sloot direct aan bij de zorg over de positie van het calvinisme in de eigen Republiek. Want evenmin als bij de oosterburen was in de Nederlanden deze vorm van 'ware christelijke religie' ooit aangenomen als de godsdienst van het gemenebest. De statenbond functioneerde op grond van de Unie van Utrecht uit 1579. Daarin was bepaald dat er in de gewesten die tegen de katholieke landsheer in opstand kwamen, vrijheid van geweten zou heersen. Weliswaar waren alle provincies er -- vanwege de anti-Spaanse dus anti-roomse oorlogssituatie toe overgegaan out de calvinisten, als steunpilaren van de opstand zelf, het alleenrecht van de openbare eredienst te geven. Maar een ondubbelzinnige, gemeenschappelijke verklaring van de verenigde provincies ten gunste van de Gereformeerde kerk, was er nooit gekomen. Was daarvoor de tijd niet rijp geworden toen de Republiek - bloeiend, machtig en zelfverzekerd - voor zichzelf een erkende plaats opeiste op het toneel van de West-Europese staten? Velen vonden van wel, vooral omdat de samenwerking tussen de provincies zoals die sinds 1579 had stand gehouden, op meerdere punten om hernieuwde bezinning en regeling vroeg.

Dat waren drie redenen en ze zijn met betrekking tot de Munsterse vrede bekend geworden als de 'praeliminaire poincten': unie, religie en militie. Behalve inzake de godsdienst, zouden de internationale onderhandelingen dan ook voorafgegaan moeten worden door nationale overeenstemming op het gebied van de politieke samenwerking tussen de gewesten en de positie van het Staatse leger. Zouden de zeven provincies met enkele verbonden gebiedsdelen als los zand aan elkaar blijven hangen, of zou de Republiek werkelijk een eenheid vormen?

Het punt van de religie leverde schijnbaar de minste problemen op. Alle gewesten waren het wel eens met de uitspraak, die in november 1646 na drie jaren van overleg door de Staten-Generaal schriftelijk werd vastgelegd. De gereformeerde religie, zoals die in de publieke kerken van deze landen werd verkondigd en geleerd, en zoals die tijdens de Nationale Synode van Dordrecht in 1618 en 1619 was bekrachtigd, zou gehandhaafd blijven, zonder te gedogen dat door iemand daarin verandering zou worden aangebracht. Ook zouden de plakaten tegen de uitoefening van de godsdienst van de 'pausgezinden' - zoals de gewesten die sinds 1580 kenden - van kracht blijven en ook worden uitgevoerd. Dat waren mooie politieke voornemens, 'naar ze bleken later om twee redenen geen tegemoetkomingen aan de wensen van de Gereformeerde kerk zelf te zijn.²⁰

Ten eerste hadden op de genoemde Dordtse synode de predikanten en theologen niet alleen de Nederlandse belijdenisgeschriften of Drie Formulieren van Enigheid, maar ook een gereformeerde kerkenordering vastgesteld. Lang niet alle gewesten hadden die echter ingevoerd omdat ze zelf zeggenschap over de kerk wilden houden, met name als het ging over het benoemen en afzetten van predikanten. Zo zou het ook na de vrede van Munster blijven: de gewesten bleven ook op het punt van de religie

soeverein. De Nederlandse kerk werd geen instelling onder de Staten-Generaal, maar een samenstel van provinciale kerken die indirecte wegen moesten bewandelen om een landelijke band te onderhouden. Nationale synodevergaderingen bleven verboden; die van 1618 en 1619 was slechts een politiek onvermijdelijke uitzondering geweest. Bij het preliminaire religiepunt zat nog een tweede adder onder het gras. Handhaving en uitvoering van plakaten tegen de rooms-katholieken klonk de gereformeerde predikanten als muziek in de oren. Maar zolang de provincies soeverein bleven, konden de Staten-Generaal niets doen wanneer die handhaving en uitvoering van gewestelijke, dus 'binnenlandse', wetten te wensen overlieten. En de vrees van de gereformeerde leidslieden was niet ongegrond dat er van daadwerkelijke bestrijding van het rooms-katholicisme in de Nederlanden weinig terecht zou komen. De regenten onderstreepten het bestaan van die plakaten ook niet zozeer omdat ze een valse religie wilden uitroeien, maar omdat ze onrust in een pluriforme samenleving wilden voorkomen. De bevolking van de Republiek bestond nu eenmaal bepaald niet alleen uit gereformeerden.

Nu komen we de kern van de anti-vredeshouding van de gereformeerden op het spoor. De kerk wist hoe zwak ze in politiek en maatschappelijk opzicht was. En hoe zwak ze zou blijven zonder rigoureuze maar daarom juist onwaarschijnlijke medewerking van de overheid. Door haar nadruk op rechtzinnigheid en vroomheid was de aanhang van de 'publieke' Gereformeerde kerk destijds niet ver boven de 40 procent van de Nederlanders uitgegroeid. Grote concurrent was en bleef de aloude moederkerk, die de voorgaande decennia juist een krachtig pastoraal tegenoffensief had gevoerd en zeker eenzelfde percentage gelovigen achter zich wist. Het is dan ook begrijpelijk dat calvinistische voormannen rond 1648 de politieke positie van hun religie in en om de Republiek versterkt wilden zien.

De angst voor het roomse Spanje

De internationale vredehandel werkte dus als een rode lap op de stier van de Gereformeerde kerk. Predikanten waren bang voor de herleving van het rooms-katholicisme in de Nederlanden, getuige ook de vele klachten over de 'paapse superstitiën' in synodale en classicale vergaderingen. Opinieleider Voetius gaf eind 1646 - niet aan Teeckmannus in Munster, maar aan de Staten van Utrecht - lucht aan zijn vrees dat straks 'door weereltsche consideratiën het grouwelijk pausdom eenichsints zoude gefavoriseert worden'.²¹

We zagen dat het debat over de unie en de religie het gewenste monopolie van de Gereformeerde kerk niet naderbij kon brengen. Maar als er dan niets beters te bereiken viel, dan was er misschien iets ergers te voorkomen, namelijk het einde van de oorlog zelf.

Het lijkt ongelooflijk: christenen waren tegen vrede. In plaats van hun vijanden lief te hebben, wilden ze de wapenen blijven hanteren. Maar het gaat hier nog altijd over een zestiende-eeuwse godsdienstoorlog die juist door te strenge gelovigen onder beide partijen beleefd werd als een strijd voor handhaving van de ware religie. Voor Spanje was dat het rooms-katholicisme. Voor de verdediging daarvan voelde dit wereldrijk een historische roeping, die het in de zeventiende eeuw maar moeilijk kon opgeven. Het protestantisme was een ketterij, die in naam van Christus en Zijn aardse plaatsvervanger uitgeroeid moest worden. Daarom had de Spaanse koning ook alles gedaan om de rebelse provincies van de geuzen in het noorden weer aan zijn gezag en dat van de paus van Rome te onderwerpen.

Voor de Nederlandse gereformeerden was de opstand juist mede een strijd geweest tegen de 'antichrist' en tegen de 'vervloekte afgoderij'. De geloofsvrijheid die zij door

opoffering van goed en bloed verworven hadden, kon niet zomaar verkwaanseld worden door vrede met de vijand, die nog steeds aanspraak maakte op het grondgebied van de Republiek. Bovendien gingen zij ervan uit dat Spanje fundamenteel onbetrouwbaar was, omdat katholieke vorsten van de paus geen woord behoeften te houden tegenover kettters. Dat hoorde bij de 'zwarte legende', die al zeker een eeuw in de protestantse propaganda rondwaarde en ook tijdens de Munsterse onderhandelingen de kop opstak. Spanje wil nu vrede, maar zodra het weer op kracht is, zal het de aanval op Nederland weer openen, was het angstvisioen.²²

De politieke realiteit van de jaren 1640 liet echter een ander beeld zien, waar op hun beurt de traditionele calvinisten moeilijk aan geloven konden. De militaire rol van Spanje was uitgespeeld; herovering en rekatholisering van de Noordelijke Nederlanden was praktisch uitgesloten. Maar zoals dit voor het roomse bevolkingsdeel niet betekende dat het zich neerlegde bij de bestaande situatie - de katholieken verkozen hun beperkte godsdienstvrijheid boven een kansloze voortzetting van de strijd voor volledige politiek en religieus eetherstel - zo betekende dit voor de gereformeerden niet dat zij tevreden waren met het feitelijke, voor hen gunstige resultaat van de tachtigjarige Oorlog. Zij spraken nog maar van een halve overwinning van de Republiek, zolang ook de Zuidelijke Nederlanden niet voor het protestantisme heroverd waren. Dan zou de vrijheidsstrijd pas voltooid zijn.

Bij dit standpunt horen we de gereformeerden niet alleen opkomen voor de religieuze rechtsgrond van de ooit begonnen opstand tegen de landsheer, maar ook uitkomen voor een pijnlijk gevoelde ereschuld. Want juist in het ruiden van de oude Zeventien Nederlanden lag de bakermat van hun kerk. Daar, eerst in de Waalse of Franstalige gewesten, later ook in Vlaanderen en Brabant, was het calvinisme opgebloeid. Daar was de belijdend gereformeerde en goed georganiseerde kerk ontstaan die het verzet tegen Spanje II had gesteund. Het waren de militaire successen van Spanje die tussen 1578 en 1585 de streken beneden de grote rivieren weer rooms-katholiek hadden gemaakt. Tienduizenden gereformeerden - onder wie tal van predikanten - waren naar het noorden gevlucht, waar in politieke vrijheid een kerk kon worden opgebouwd.

Maar tussen ongeveer 1590 en 1640 lagen twee generaties. Wie dacht er in de jaren van de vredehandel nog terug aan de uitspraak van de Dordtse Synode van 1578, dat de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden tesamen het 'gemene vaderland' van de Gereformeerde kerk vormden? Iedereen was er aan gewend geraakt dat de grens van de Republiek ophield bij Vlaanderen, Brabant en Limburg, ook al waren daar de afgelopen decennia nog een paar stukjes van veroverd, die straks door Spanje aan de Staten-Generaal zouden worden afgestaan. Daar zou, zoals we later nog zullen zien, dan ook de reformatie worden ingevoerd. Maar vele overtuigde en historisch bewuste gereformeerden keken verder. Zij wilden de oorlog voortzetten om de Zuidelijke Nederlanden geheel uit het roomse diensthuis uit te leiden. Vooral ook omdat het bereiken van dit doel met de hulp van de Franse bondgenoot nabij leek...

De schone schijn van Frankrijk

Moest uitgerekend Frankrijk de Republiek te hulp komen om Spanje nog dieper te vernederen dan het al was? Kon men dit land, geregeerd door een even rooms-katholieke vorst, dan wèl vertrouwen? Waren de gereformeerden de Bartholomeüsnacht van 1572 vergeten, toen bij de Parijse 'bloedbruiloff' duizenden Hugenoten de dood vonden na een dynastiek complot? Zeker, in 1598 hadden de gereformeerden in Frankrijk dankzij het Edict van Nantes bepaalde vrijheden gekregen. Maar wie niet blind was, wist sinds de val van de laatste 'Hugenotenstad'

Rochelle in 1628 drommels goed dat er van die rechten weinig was overgebleven, ook al zou het nog tot 1685 duren voor het Edict door de 'Zonnekoning' Lodewijk XIV werd opgeheven en aan het bestaan van twee godsdiensten in een staat een eind werd gemaakt.

Toch hield de anti-vredespartij in de Republiek, de Gereformeerde kerk niet uitgezonderd, de vriendelijke ogen op Frankrijk gericht. Daar zat een oude politieke traditie achter. Frankrijk zag in Spanje zijn ervvijand en steunde dan ook de Nederlandse Opstand. Verder waren er allerlei protestantse connecties via adellijke families en bestonden er vele contacten binnen de deels calvinistische 'Republiek der Letteren', het Europese netwerk van geleerden. Het vertrouwen van de politiek leidde in 1635 tot een verdrag tussen de Staten-Generaal en de Franse bondgenoot, waarin werd afgesproken samen de Zuidelijke Nederlanden op Spanje te veroveren en die dan onderling te verdelen. Dat impliceerde dat ook alleen gezamenlijk vrede

Maar dat betekende dat uiteindelijk Frankrijk de zuiderbuur van de Republiek zou worden. Van het vooruitzicht van zo'n ligging in de schaduw van een nog altijd roomse grootmacht werden weinigen vrolijk. Dan leek de bestaande situatie toch veiliger: een bufferzone van Nederlandse gewesten onder bescherming van het verzwakte Spanje. Bovendien: als die zuidelijke gebieden bij de Republiek zouden worden gevoegd, kon men hen geen bestuurlijke zelfstandigheid onthouden, en zou de Schelde niet gesloten mogen blijven. In de wereldhandel zou Antwerpen gevaarlijk gaan concurreren met Amsterdam. Ten slotte: 'Veel catholycken om de religie, veel gereformeerde omdat sij van Brabantse en Vlaemsche afkomste zijn, sullen in Vlaenderen (als onder de machtige protexie van Vranckrijck zijnde; komen wonen. De koningh sal met vrijheydt van religie haer aenlocken.'²³

Wie in 1643 nog vertrouwen had in die laatstgenoemde tolerante houding; werd aan het einde van dat jaar uit zijn vrome slaap gewekt. De Franse ambassadeur, graaf d'Avaux, kwam op doorreis naar Munster in Den Haag, In een vergadering van de Staten-Generaal vroeg hij in een gloedvolle rede ijskoud om een zekere godsdienstvrijheid voor de katholieken in de Republiek. Alsof men in Frankrijk de Hugenoten zo welwillend tegemoet trad... liet boemerangeffect was volmaakt: nog staande de vergadering werden de plakaten tegen de pausgezinden vernieuwd en in het land werd maandenlang via de pers het anti-katholieke en anti-Franse vuur aangewakkerd. De bondgenoot leek zijn masker te hebben afgeworpen. Spanje hielp via de pamfletten-propaganda een handje mee om de stemming tegen Frankrijk erin te houden.²⁴

En de gereformeerde orthodoxie? De golf van verontwaardiging jegens de Rooms-katholieke kerk mag een zoet genoegen zijn geweest, maar er was een bittere bijmaak omdat de pro-Franse mythe werd doorgeprikt. Toch lijkt het erop dat de krampachtige angst voor Spanje de calvinisten blind hield voor de gevaren van elders. Terwijl bij velen de overwegingen rond defensie, economie en religie tot de slotsom leidde dat de Republiek het best gediend mis net een vrede met Spanje, al was het zonder Frankrijk, zwoeren de gereformeerde predikanten voor zover bekend bij het bondgenootschap. Het belangrijkste argument dat daarvoor overbleef lag in het negende gebod: de staat mocht een verdrag niet schenden, ook al was dat gesloten met een 'Ketterse' macht.

Deze moreel-religieuze mening liep intussen achter op de politieke werkelijkheid, die in Westfalen onder ogen moest worden gezien. In 1644 had een gentilhomme francois, de latere hoogleraar theologie Samuel Maresius, ervoor gepleit dat er een Waals predikant mee naar Munster zou gaan, omdat die inzake de netelige verhouding, tot Frankrijk veel nut kon stichten!²⁵

We weten nu dat dit niet gebeurd is, maar zou zo'n dominee de Nederlandse afgezanten hebben kunnen weerhouden van hun eigengereide koers? Geenszins, evenmin als Lootius of Teeckmannus iets in die geest vermochten te doen. De Republiek sloot vrede met Spanje zonder Frankrijk, het land dat in Munster een vrij obstructieve houding aannam en na 1648 het bereikte evenwicht in de Europese betrekkingen zou gaan verstoren.

De dood van Frederik Hendrik

De anti-vredeshouding in de Republiek had niet alleen een orthodox- gereformeerde maar ook een Oranje-gezinde dimensie.²⁶ Het is goed om hier even op te merken dat de combinatie van beide factoren verband houdt met het internationale karakter van zowel het calvinisme als de stadhouderlijke familie. De Nederlandse Gereformeerde kerk wist zich onderdeel van een brede Europese beweging: niet zonder reden lagen haar confessionele wortels in Genève en Heidelberg en kwamen vele buitenlandse calvinisten in ons land theologie studeren. En het huis van Oranje-Nassau, dat gedurende meerdere generaties de stadhouders van de Nederlandse gewesten had geleverd, maakte deel uit van een dynastiek netwerk van verwantschaps- en huwelijksrelaties in Frankrijk, Engeland en tal van gereformeerde staten en staatjes in Duitsland.

De calvinisten en de Oranjes waren elkaars natuurlijke bondgenoten. Gedurende de Tachtigjarige Oorlog hadden Willem I, Maurits en Frederik Hendrik als militaire opperbevelhebbers de vrijheid van Noord-Nederland en daarmee van de gereformeerde religie op Spanje bevochten. Voor een internationaal theologenforum, en dankzij de steun van de protestantse Engelse koning Jacobus I, was die religie in 1618 en 1619 in Dordrecht ook gehandhaafd. Wel hadden de remonstranten daarna onder stadhouder Frederik Hendrik weer de ruimte gekregen. Ook doordat hij voor het huwelijk van zijn zoontje relaties aanknoopte met de nu rooms-katholieke Engelse koning, Karel I, kon de gereformeerde Oranjeliefde enigszins bekoelen. Vele calvinisten sympathiseerden immers juist met de tegenpartij van de koning en zijn Anglicaanse kerk: de puriteinen.

Hoe het zij, de gereformeerden die tegen de vrede met Spanje waren, en erop hoopten dat alle oude Zeventien Nederlanden nog eens zouden worden veroverd en geprotestantiseerd, vonden in Frederik Hendrik een voorvechter van hun belangen. Gedurende zijn in 1625 aangevangen bewind heeft hij dat 'groot-Nederlandse' ideaal echter nauwelijks naderbij gebracht. En toen vanaf 1643 de vredesfacties in de gewestelijke Statenvergaderingen de overhand kregen, heeft hij nog wel tegengas gegeven, maar was de hoop vervlogen. Behalve dat nieuwe militaire successen uitgesloten leken, was de prins zelf oud en seniel geworden.

Toen hij in 1647 stierf, was in Munster liet traktaat met Spanje zo goed als beklonken. Zijn jonge zoon en opvolger Willem II liet zich nog niet gelden en zijn weduwe Amalia van Solms, anders een geduchte politieke achtergrondfiguur, hield zich op de vlakke.

Het verscheiden van de prins was een belangrijk moment in het vredesproces. Het verdient in dit artikel extra aandacht, omdat één der Munsterse predikanten er direct bij betrokken was. We weten dat zij wel eens verlof Liegen om naar huis te gaan. Zo ging Lootius begin 1647 terug naar Den Haag, waar hem echter direct een nieuwe taak wachtte. Frederik Hendrik lag ziek in zijn kwartier aan het Binnenhof. De gereformeerde kerkenraad maakte een rooster volgens welke hij pastoraal bezoek zou krijgen. Lootius mocht als oudste predikant daar een begin mee maken. Eind februari en begin maart zat hij vrijwel dagelijks naast het bed van de prins en sprak hij niet

hem over zijn geloofsvertrouwen en het vooruitzicht van de eeuwige heerlijkheid.

Nu wilde het geval dat Frederik Hendrik niet zozeer aangewezen was op de stervensbegeleiding van één der Haagse predikanten, maar een eigen private 'hofprediker' had. Dat was Johannes Goethals, die hem in de zomers van 1645 en 1646 had vergezeld op zijn legertochten te velde. Goethals was predikant in Delft maar door de kerkenraad van die stad 'uitgeleend' aan Den Haag om zo de prins op diens verlangen met zijn vertroosting bij te staan. Tussen de bezoeken van Lootius door, maar permanentier naarmate het einde naderde, was Goethals dus de directe oor- en ooggetuige van de laatste woorden en gebaren van Zijne Hoogheid. En niet lang na het einde op 14 maart 1647 en de begrafenis in de Delftse Nieuwe Kerk, publiceerde Goethals een verslag van 'het godsalich overlijden' van de prins.²⁷

Lootius was toen al weer teruggekeerd naar Munster. Net als Goethals had Lootius allerlei vrome uitspraken uit de mond van de door hem zo bewonderde Frederik Hendrik opgetekend, die hij graag door de druk gemeen wilde maken. Ook de door hem op 8 mei 1647 nog in Den Haag gehouden lijckpredicatie wilde hij publiceren.

Daartoe zette hij zich dan ook aan het werk. Hij stuurde het manuscript naar een uitgever in Den Haag, maar de feitelijke verschijning liet geruime tijd op zich wachten. Lootius wilde graag zelf de drukproeven corrigeren, maar zou - door het trage verloop van de vredesonderhandelingen - pas in 1648 Munster kunnen verlaten. Zodoende kwam zijn versie van 's prinsen laatste woorden ruim een jaar na het werkje van Goethals op de markt, dus eigenlijk als mosterd na de maaltijd.²⁸

Zal Lootius dit hebben betreurd, tot overmaat van ramp is zijn verslag van een belangrijke periode in het leven van een belangrijk personage niet doorgedrongen tot de vaderlandse geschiedschrijving. Het geschrift is opgenomen in de pamflettencollectie van Knuttel, die de bijgevoegde lijkpreek aanduidt als 'door walgelijke vleyerij gekenmerkt',²⁹ hetgeen ook niet tot raadpleging van het authentieke sterfbedreelaas heeft aangemoedigd. In de gangbare biografieën over Frederik Hendrik wordt de indruk gewekt alsof alleen Goethals het nageslacht iets over het sterven van deze Oranje heeft te vertellen.³⁰

Het wachten is nu op de volgende levensbeschrijver van de prins, die de 350 jaar lange miskennis van Lootius in dezen moge goedmaken.

De Hollandse vredeswil

Sowieso lijken de Duitse jaren het levensgeluk van Lootius niet te hebben vergroot. In het voorwoord van de zojuist genoemde uitgave rept hij over zijn 'verdrietige uren' in Munster en zijn 'leedweesen' over de hem van hoger hand opgelegde last. Hij moest tot zijn spijt 'soo veel maenden in Westphalen versmachten, dat nae licht en lucht snacte van ons vaderland'. Gelukkig waren zijn vrouw en kinderen bij hem en waren zij bevriend met het echtpaar Adriaen Pauw, de belangrijkste ambassadeur van de Republiek, en Anna van Ruytenburg. Laatstgenoemde was ooit in Den Haag peetmoeder geweest bij een dochter van dominee en juffrouw Lootius.³¹

In Munster hebben de Pauwen zich ongeveer gelijktijdig met Lootius en diens aanwezige dochter laten portretteren door de bekende aanwezige kunstschilder Gerard ter Borch.³²

Misschien is Adriaen Pauw (1585-1653), de machtige plenipotentiaris van Holland, degene geweest die tot de keuze van Eleazer Lootius als de eerste gezantschapspredikant heeft aangezet. Blijkbaar had die eervolle missie ook een schaduwzijde, en ook in politiek opzicht kunnen de neuzen van deze vrienden niet in dezelfde richting hebben gewezen. Vroeger waren het staatsman en de dominee

beiden fervente aanhangers van Oranje. Pauw had hier inmiddels van die partij afstand genomen en was zelfs de tegenspeler van de stadhouder geworden. Scherp komt zijn omslag tot uitdrukking in de veld tidering van zijn persoonlijke lijfspreuk. Voorheen luidde die: pietate et patienta. Later kwam daar het woordje pace nog achter. Door vroomheid, geduld en vrede, luidde sindsdien zijn devies.³³

De vroomheid van Pauw was goed gereformeerd en geworteld in een sterke, Amsterdamse familietraditie. Grootvader Adriaen was een succesvol koopman en regent geweest, en vader Reynier, een meer strijdbaar calvinist, was een bekwaam en gerespecteerd burgemeester en politiek leider.³⁴ De jonge Adriaen begon zijn carrière als stadsjurist, maar toen de orthodoxe factie van zijn vader in 1621 in Amsterdam van het kussen werd gejaagd, werd hij weggepromoveerd naar de gewestelijke bestuurslaag. Hij werd een vertrouweling van de stadhouder en bekleedde van 1631 tot 1635 de topfunctie van raadpensionaris. Als zodanig sloot hij het bekende verdrag met Frankrijk, dat in de 'Munsterse jaren' de vredesonderhandelingen met Spanje zo in de weg leek te staan.

Sinds in 1637 met de herovering van Breda de grenzen van de Republiek veilig waren gesteld en de 'Hollandse tuin' gesloten was, koerste ook Adriaen Pauw in het beleid van de Staten op het einde van de oorlog aan. Was hij een lafaard die was overgelopen van de prinsgezinde partij naar de libertijnse regentenkliek?

Nee, zo simpel ging het in de politieke volière van de Republiek nooit toe. Pauw was een pragmatisch bestuurder, die eedverbond smeedde van uiteenlopende facties, de stedelijke en gewestelijke netwerken met hun vaak ondoorgrondelijke, familiale en materiële deelbelangen. Hij bleef zelf een overtuigd calvinist, maar stelde politieke belangen boven religieuze waarden. Zijn voelhorens leerden hem dat een voortslappende oorlog met Spanje slecht was voor de toekomst van de welvarende handelsnatie. Jammer voor de Fransen, maar de internationale positie van de Republiek was rijp voor verzoening.³⁵

Pauw heeft in Munster zijn rol als vredesduif met succes gespeeld. Het bereikte akkoord was voor hem een diplomatieke overwinning. Natuurlijk zou hij zijn trotse veren nooit hebben kunnen tonen zonder de steun van hen die het in de Republiek voor het zeggen hadden. Dat waren de regenten van Holland, in het bijzonder van Amsterdam, waar het goud van de Republiek werd verdiend. De kooplieden konden hun geld wel beter besteden dan aan een peperduur leger en hadden geen behoefte aan het economisch herstel van de Zuid-Nederlandse havensteden. Deze Hollandse vredeswil zette de toon van de onderhandelingen met Spanje, het gesputter van sommige facties in steden als Leiden, Haarlem en Gouda en van de gewesten Friesland en Gelderland ten spijt. Alleen Zeeland en Utrecht hielden hun poten lang stijf. Maar dat zijn weer kopjes apart.

De Zeeuwse eigenzinnigheid

Dat Zeeland mordicus tegen de vrede was, laat zich begrijpen. Om te beginnen was het een bolwerk van gereformeerde orthodoxie. Het grote contingent calvinistische vluchtelingen uit Zuidelijke Nederlanden en hun nageslacht stond daar garant voor. Bovendien was het gewest de bakermat van het Nederlandse piëtisme, mede door de intensieve overzeese contacten

met Engeland en Schotland, waar het puritanisme bloeide. Vooral leden van de aanzienlijke familie Teellinck hadden in de eerste helft van de zeventiende eeuw tot het doorgeefluik van het vrome internationale calvinisme gemaakt. Tegelijkertijd lag het gewest dicht bij het katholieke Vlaanderen en Brabant en de op handen zijnde

handhaving van de bestaande grenzen maakte dit 'paapse gevaar' er niet geringer op. Zowel het predikantenkorps als het regentendom waren in Zeeland sterk Oranjegezind. De prins en stadhouder zelf was via een 'eerste edele' in de Staten vertegenwoordigd. Het verzet tegen beëindiging van de oorlog werd voorts gesteund door de Zeeuwse kooplieden. Voor hen zou de op verwachte sluiting van de Schelde, zo gunstig voor de Hollandse havens, een flinke schadepost betekenen. En dan was er nog de West-Indische Compagnie. Dat was een grotendeels Zeeuwse onderneming; ook predikanten hadden er nogal wat aandelen in. Vrede met Spanje zou de doodsteek zijn voor de zeer winstgevende kaapvaart in de Zuid-Amerikaanse wateren. Commerciële overwegingen waren ook hier met ideologische motieven vervlochten, want de West-Indische Compagnie had met haar combinatie van kolonisatie én zending - met name in Brazilië - uitgesproken calvinistische idealen.³⁶

Al deze redenen bij elkaar bepaalden de anti-Hollandse en pro-Franse opstelling van Zeeland tegenover het vredesproces. Jarenlang hebben de Staten geprobeerd de voortgang van de onderhandelingen te rekken en te saboteren, waarbij de door hen opgestelde commentaren welhaast geleken op gereformeerde preken.³⁷ Zo ging het allemaal in Middelburg, met steun van de andere Zeeuwse steden.

Maar in Munster liepen de hazen anders... Het dwarsliggende gewest werd daar vertegenwoordigd door een zeldzaam politiek dier, dat al gauw meer wantrouwen wekte bij de prins van Oranje en hij de vertegenwoordigers van Frankrijk dan bij een Adriaen Pauw, de ambassadeur van Holland. Tegen de uitdrukkelijke wil van zijn lastgevers in, ging deze Zeeuwse plenipotentiaris akkoord met de vrede.

De naam van deze wisselvallige politicus was Johan de Knuyt (1587-1654).³⁸

Opgegroeid als een eenvoudige maar intelligente Walcherse burgerzoon, werkte hij zich door zijn huwelijk op in hogere kringen. Via de Middelburgse magistraat, de Zeeuwse Staten en de Generaliteit in Den Haag groeide hij uit tot een vertrouweling van Frederik Hendrik. Voor hem voerde hij in 1631 een vermetele maar succesvolle reddingsmissie uit naar Iet prinsdom Orange. Het loon was vorstelrijk: De Knuyt kreeg een levenslang pensioen van 2000 gulden per jaar en werd benoemd als Eerste Edele in de Zeeuwse Statenvergadering, welke invloedrijke functie hij tot 1650 zou vervullen. Ook in 1655 reisde hij naar Frankrijk, waar hij samen met Pauw het bekende verdrag heeft bewerkstelligd.

De Knuyt was een even slim als sluw potentaat, met wie je beter geen ruzie kon krijgen. In 1642 ontzag hij zich niet om in de Statenzaal zijn rapier te trekken en raadpensionaris Cornelis Stavenisse gevaarlijk te verwonden. Het was geen calvinistische scherpelijperij dat hij hierom door de predikanten van Middelburg onder censuur werd gesteld. De vechtersbaas was al snel bereid tot verzoening. Meer gevreesd dan bemind, had hij zo'n sterke positie in de provincie, dat juist hij naar Munster werd afgevaardigd. Daar schijnt de miljonair zich wel eens uit al of niet Zeeuwse zuinigheid als bedelaar te hebben verkleed. Corrupt en gierig als hij was, liet hij zich door Spanje omkopen om, ontrouw aan Oranje en zijn Staten, de vrede te tekenen. Tot op heden heeft het nageslacht weinig goede woorden voor deze louche maar toch centrale historische figuur over gehad.

De Utrechtse tegenstand

Zeeland wilde de oorlog voortzetten, maar werd in Munster vertegenwoordigd door een heerschapp die aansluiting bij de vrede doordrukte. Bij de andere dwarsliggende Nederlandse provincie deed zich een omgekeerde verhouding voor. Het sticht Utrecht, het kleinste gewest van de Republiek, kon geen reële politieke of economische bezwaren tegen de vrede aanvoeren. Toch was de Utrechtse ambassadeur, Godard van

Reede (1588-1648), de lastigste onderhandelaar en, op 30 mei 1648, de laatste ondertekenaar van het verdrag.³⁹

In allerlei politieke netwerken had hij gedurende vele jaren zo'n machtspositie opgebouwd, dat hij het officiële beleid van zijn gewest in sterke mate naar zijn persoonlijke hand kon zetten. Slechts het navorsen van zijn rol in de 'Stichtse slangenkuil' in het doolhof van de archieven heeft licht kunnen werpen op zijn ondoorgrondelijke houding.⁴⁰

Vanuit onze kerkhistorische invalshoek zouden we natuurlijk kunnen suggereren dat hij zich liet leiden door de gereformeerde orthodoxie die in Utrecht haar centrum had. Voetius en de zijnen genoten toen nog behoorlijk veel invloed in kerkenraad, vroedschap en Staten. Het feit dat mogelijk Godard's stadgenoot dominee Teeckmannus als geestelijk verzorger en als kerkelijk lobbyist in Munster was, lijkt deze gedachte te kunnen versterken. Verder is het curieus dat een dochter van Godard, Henrina van Reede, later een plaats zou veroveren in de stichtelijke literatuur van het calvinistisch piëtisme. Zij overleed in 1661 op dertigjarige leeftijd op kasteel Nederhorst en van haar sterfbed is een vroom verslag gemaakt. Dit verhaal heeft tot in onze eeuw ettelijke uitgaven beleefd. Daarbij werd even zo vaak de naam van Henrina's vader en zijn betrokkenheid bij de vredesonderhandelingen gememoreerd.⁴¹

Maar met betrekking tot de onverzettelijkheid van Godard van Reede in Munster zijn deze gegevens eerder zwakke associaties dan sterke argumenten. Trouwens, wat zijn gereformeerde levensovertuiging betreft, had hij in de tijd van de Bestandstwisten remonstrantse sympathieën getoond en nadien altijd meer 'rekkelijke' dan 'precieze' ideeën gekoesterd. Waarom was hij dan toch zo tegen de vrede met Spanje? Tijdgenoten meenden het wel te weten: ook hij was omgekocht. De Fransen hadden hem een ton ouds beloofd en hem vijftigduizend gulden daadwerkelijk gegeven. De helft vormde een sluitpost van zijn boedelinventaris, die na zijn dood een aanzienlijke schuldenlast openbaarde. Net als vele Zeeuwen had hij bovendien nogal wat aandelen in de West-Indische Compagnie.

De meest welwillende verklaring die tenslotte is gegeven voor de houding van Godard van Reede, verwijst naar zijn karakter. Door de jaren heen had hij zich doen kennen als een zeer vasthoudend, zo niet hardnekkig man. Zijn wapenspreuk luidde: *malo rnorri quam foedari*, dat is: liever sterven dan bezoedeld worden. Het lijkt wel alsof zijn persoonlijke nederlaag in 1648 deze wens letterlijk in vervulling heeft laten gaan. In het voorjaar werd hij in Munster ernstig ziek en bij de grote plechtigheid van 15 mei moest hij thuis blijven. Hij ging terug naar Utrecht, waar hij op zijn sterfbed moet hebben gehoord hoe op 5 juni de vrede in de stad werd gevierd. Enkele weken later, op 29 juni, luidden de Domklokken opnieuw, nu ter opluistering van de begrafenis van de heer van Nederhorst.

Het laatste struikelblok

Wat het vredesakkoord zo lang heeft opgehouden was mede een religieuze kwestie. Het ging om de gebieden die sedert het Twaalfjarig Bestand waren veroverd in Vlaanderen, Brabant (het Markiezaat van Bergen op Zoom, de Baronie van Breda, het land van Cuyk en de Meierij van Den Bosch) en Limburg (de landen van Overmaze). Van de gewesten ten noorden daarvan, die bij het Twaalfjarig Bestand in 1609 al bij de Republiek behoorden en grotendeels waren geprotestantiseerd, was voor de Vrede van Munster duidelijk dat Spanje die officieel zou overdragen aan de Staten-Generaal. Voor de later veroverde gebieden zou niet anders kunnen gelden, maar de bevolking

daar was nog overwegend rooms-katholiek. Omwille van deze geloofsgenoten hield Spanje eraan vast dat de Nederlandse soevereiniteit alleen 'wereldlijk' en niet 'geestelijk' zou zijn.⁴²

Eind 1646 lag het vredetractaat eigenlijk al klaar, op artikel 19 over het bovengenoemde punt na, Dat het een steen des aanstoets bleef, lag echter niet alleen aan de onverzettelijkheid van de Staten-Generaal, die zowel het politieke als het religieuze alleenrecht over de bewuste gebieden eisten. De Spanjaarden wilden uiteindelijk wel toegeven, maar het probleem was dat zij de soevereiniteit wel 'temporeel' maar niet 'spiritueel' konden afstaan. Dat laatste kwam alleen de paus van Rome toe.

De Spaanse afgezant in Munster kon wel janken van verontwaardiging over de houding van de Nederlanders. Hadden ze bijna tachtig jaar lang onder het mom van godsdienstvrijheid voor de protestanten de koning van Spanje bestreden, wilden ze nu de oorlog laten voortduren om een punt dat de gewetensvrijheid van de katholieken de das om zou doen.⁴³

Niemand anders dan de Hollandse gezantschapspredikant gaf in dezen aan de tevens in Munster aanwezige pauselijke nuntius zijn persoonlijke oordeel te kennen, dat vervolgens aan een Staatse secretaris werd doorgegeven.

Dominee Lootius vond dat de Spaanse koning niet bij machte was toe te geven en dat de Republiek dat dus moest doen.⁴⁴ Met deze politieke meningsuiting, waartoe de predikant kennelijk de ruimte en de vrijmoedigheid vond, was het probleem niet direct opgelost. Maar we horen er een pleidooi in voor morele zuiverheid in de onderhandelingen. Het was eenzelfde zuiverheid als die het volgens vele Nederlandse gereformeerden verbood om de diplomatieke afspraken met Frankrijk te schenden. Het woord aan een bondgenoot moest gehouden worden, maar dan mocht van de vijand ook geen woord verlangd worden dat hij niet eens geven kon. De concessie die tenslotte werd bereikt, hield in dat de onderhandelaars van de Republiek eenvoudig de superioriteit over de veroverde gebieden opeisten, en dat de religieuze implicatie ervan slechts mondeling aan de Spaanse afgezanten zou worden meegedeeld.⁴⁵ Dit compromis liet natuurlijk ruimte voor calvinistische angsten dat het in die katholieke grensstreken toch mis zou gaan. Predikanten uit Utrecht en Zeeland bleven via de drukpers alsnog pleiten voor uitdrukkelijke vastlegging van de volle soevereiniteit over de wingewesten.⁴⁶ Deze stemmen kwamen dus uit de twee provincies die tegen de vrede waren.

We kunnen ook zeggen: ze kwamen uit de bolwerken van de Nadere Reformatie, de beweging meende dat je een regionale hervorming niet louter politiek, maar direct ook op het culturele vlak moest aanpakken. Je moest kerken en scholen voor het calvinisme monopoliseren en de roomse concurrent zo snel mogelijk uitschakelen. Het tractaat is niet meer in die geest aangepast, maar direct na de ratificatie ervan in april 1648, dus nog voor de publieke afkondiging en viering van de vrede, begon men al met de doorvoering van de politiek-religieuze reformatie. Voor de Meierij van 's-Hertogenbosch werd een 'grote kerkelijke vergadering' uitgeschreven, die in juli 1648 voor enkele maanden bijeenkwam. Ze stond onder leiding van dominee Godefridus Udemans, een bekend voorman van de Nadere Reformatie. De vergadering benoemde een groot aantal nieuwe predikanten, schoolmeesters en kosteren voor de dorpen van Oost-Brabant.⁴⁷ Ook in Staats-Vlaanderen, West-Brabant en delen van Gelderland en Limburg werden in de jaren na 1648 tal van gereformeerde gemeenten en scholen gesticht. Dat de calvinisering van de bevolking een fiasco zou worden, kon men toen nog niet weten.⁴⁸

Vermeldenswaard is tussen haakjes dat kerk en overheid ook de Zuidelijke Nederlanden, hoewel definitief onder katholieke overheersing gekomen, niet zijn vergeten. In het geheim waren daar al decennia lang predikanten uit Holland en Zeeland werkzaam om verstrooide protestanten van geestelijke zorg te voorzien. Na de vrede van Munster kregen die kruisgemeenten een stabiel bestaan. Er bestonden twee groepen, de 'Vlaamse Olijfborg' in en rond Maria Horebeke en de 'Brabantse Olijfborg' in en rond Antwerpen.⁴⁹ Een ander protestants steunpunt was de ambassade van de Republiek in de Spaanse Nederlanden, die in 1656 in Brussel werd gevestigd. Daarbij hoorde een kapel voor de gereformeerde eredienst, waar de bekende 'nadere reformator' Jacobus Koelman nog een tijdje heeft gewerkt, tot hij in 1662 predikant werd in het Staats-Vlaamse stadje Sluis.⁵⁰

Kerk, volk en vrede

De zo-even genoemde predikant Godefridus Udemans, predikant in Zierikzee maar geboortig van Bergen op Zoom, voelde zich al jaren sterk betrokken bij de vredesbesprekingen tussen Nederland en Spanje. Helemaal aan het begin ervan in 1643 had hij in zijn classis voorgesteld een biddag voor deze zaak aan te vragen bij de Staten van Zeeland.⁵¹ Een zelfde initiatief voor een provinciale biddag vonden we, toevallig of niet, bij de kerkenraad van Utrecht, zij het in een latere fase van het proces.⁵² En op landelijk niveau schreven de Staten-Generaal voor 12 december 1646 een vasten- en bededag uit om overal in de kerkdiensten God vurig te smeken 'tot voortganck van een goddelijck, eerlijck ende verseeckert tractaet van vrede met de wederpartije van desen staet'.⁵³

Predikanten zullen juist op zulke dagen hebben benadrukt dat de groten der aarde afhankelijk waren van God, die het wereldgebeuren in zijn al of niet zegenende hand heeft en houdt. Politici beseften intussen heel goed dat de kansel net als de drukpers die in deze jaren zo vele pamfletten verspreidde] ren middel bij uitstek was om de publieke opinie te beïnvloeden. Vandaar ook die biddagen, waarop zowel in gunstige als afkeurende zin over de actualiteit werd zal zijn gepreekt. Boze tongen beweerden dat ook van buitenlandse zijde naar gebruikmaking van de kansel werd gestreefd. In Munster was het onder meer de al even genoemde pauselijke, Spaansgezinde nuntius Fabio Chigi die in brieven het gerucht verspreidde dat de Fransen vele Hollandse dominees trachtten om te kopen.⁵⁴ Het eerste bewijs dat er Steekpenningen door predikanten zijn aangenomen, moet overigens nog gevonden worden.

De macht en invloed van de gereformeerde geestelijkheid in de Republiek kon gemakkelijk worden overschat. Was het gebeuren van 1618 en 1619 al een Pyrrhus-overwinning van de kerk op de staat gebleken, het geding om de vrede van Munster hebben de calvinisten openlijk verloren. Nederland heette een domineesland maar werd nu eenmaal geregeerd door kooplieden. Op hun verzoek mochten de predikanten op 10 juni 1648, vijf dagen na de algemene proclamatie en feestelijke viering van de vrede, God overal danken voor het bereikte einde van de tachtigjarige godsdienstoorlog. Het was een oproep tot een 'algemene dank-, vast- en bededag', niet alleen bestemd voor de Gereformeerde kerk, maar ook voor de protestantse 'dissentergroepen' die zich juist toen in hun getolereerde positie in de Republiek bevestigd konden weten.

In de grote remonstrantse kerk van Amsterdam preekte dominee Bartholomeüs Praevostius over Psalm 122.⁵⁵ *'Vree Godt mee, twist Gode mist'*, citeerde hij de religieuze volksstem. De gewone man was de oorlogsbelastingen, en in de grensstreken de overlast van het leger, meer dan ben. De predikant wees op het grote draagvlak voor de vrede onder de hoge heren en prees de twee sterke pijlers van onze

staat: justitie en religie. Helaas was de kerk door interne verschillen rond belijdenis en liturgie verscheurd. Het was zijn gebed 'dat de geheele christenheyt eenmael tot sulcke bedaerthey(quame, en de religie stelden niet in vele decisiën, seremoniën etc., maer i vele goede wercken, ware godtvruchtigheydt, liefde en onderling verdraegsaemheyt'.⁵⁶

De vraag kan rijzen in hoeverre de preken in de meeste publieke kerkdiensten op die tiende juni 1648 hebben afgeweken van deze regentesk(burgerlijke en tegelijk populaire gelegenheidsrede. 'Sommige Predikante. spraken (...) flauwlyk van de voordeelen der Vrede', stelde Jan Wagenaa later vast.⁵⁷

Niet vele van de 1320 gereformeerde dominees die ons land toen telde, maar sommige. Was het calvinistisch verzet tegen de Hollands politieke koers, die in Munster in klinkende munt werd omgezet, dan wel zich breed geweest? Zou het betreffende beeld in de geschiedschrijving tot op heden niet vooral bepaald zijn geworden door een minderheid van fel anti rooms-katholieke, groot-Nederlandse en puriteins georiënteerde predikanten, wier Spanje-complex hen zelfs tegen beter weten in op Frankrijk deed leunen?

In elk geval was de bekendste preek van die dag ook de meest extreme. Z(werd gehouden in het gewest Zeeland, dat vijf dagen eerder zich van alk feestgedruis had onthouden, en van de tiende juni geen dankdag, alleen eer vasten- en bededag wenste te maken. Ze vond plaats in de stad Middelburg voormalig centrum van Zuid-Nederlandse handel en cultuur, vanaf 1648 voorgoed een uithoek van de Republiek.

Ze werd gehouden door dominee Maximiliaan Teellinck, toevallig in Frankrijk geboren tijdens de huwelijksreis van zijn Engelse moeder en zijn Zeeuwse vader, de piëtistisch-puriteinse veelschrijver.⁵⁸ Al vaker had Maximiliaan Teellinck op de kansel het gebeuren in Munster zo kwalijk afgeschilderd, dat ambassadeur De Knuyt - met kilo's boter op zijn hoofd - een Franse 'correspondentie' achter deze tirade vermoedde.⁵⁹

Voor wie niet door een in deze geest gehouden Vrede-predicatie overtuigd was van het politieke onheil, waren er altijd nog de hemelse tekenen des tijds. Zware regenbuien gingen er juist op 10 juni 1648 over de Lage Ianden. Volgens de gereformeerde beeldvorming was deze kleine zondvloed nog maar een beginsel der smarten. Veelgelezen latere predikant-geschiedschrijvers, zoals Abraham van de Velde en Florentius Costerus, boekstaafden een lange rij van rampen die de Republiek sinds en vanwege de vrede van Munster hebben getroffen.⁶⁰

En Jacobus Fruytier achtte het Goddelijke besturing dat in 1672, toen de ondergang van ons land nabij leek, Zeeland gevrijwaard bleef van de onheilen die de andere provincies in 1648 door luur ontrouw jegens Frankrijk over zich hadden afgeroepen.⁶¹

Naweeën van de Munsterse dominees

Op 15 mei 1648 vond in het stadhuis van Munster de plechtige beëdiging plaats van de tussen Spanje en Nederland. Ook de beide predikanten die daar ruim twee jaar lang, weliswaar met onderbrekingen, de ambassadeurs van de Republiek hadden vergezeld, waren van de partij. Op het beroemde schilderij dat Gerard ter Borch van die gebeurtenis heeft gemaakt, zien we Arnoldus Teeckmannus ergens aan de linkerzijde en Eleazar Lootius ergens aan de rechterkant afgebeeld. Hun verschillende plaats in de zaal houdt verband met allerlei rangen waarin bij de opstelling van de Spaanse en Nederlandse afgezanten en medewerkers zowel onderling als onder elkaar rekening moest worden gehouden.⁶²

Hoe is het de twee predikanten na 1648 verder vergaan? Een korte nabeschuiving,

met name over Lootius, mag hier niet ontbreken. Zoals we zagen was deze Haagse predikant zeer Oranjegezind, getuige zijn betrokkenheid bij het wel en wee van prins Frederik Hendrik. Had diens overlijden in maart 1647 de totstandkoming van de vrede mede bevorderd, in november 1650 betekende de onverwachte dood van zijn zoon en opvolger Willem II het voorlopige einde van de macht van de Hollandse stadhouderspartij. Gedreven door de militaire roem van zijn voorzaten, had de jonge, eerezuchtige prins het einde van de oorlog en de daarbij behorende afslanking van het Staatse leger niet kunnen verkroppen. Een onbesuisde aanslag op Amsterdam, het centrum van de regentenpartij, zag hij echter mislukken. Hij werd ziek en stierf.

Willems twintigjarige, hoogzwangere weduwe Mary Stuart had een jaar tevoren reeds op schokkende wijze haar vader verloren. De Engelse koning Karel I was op het schavot gedood. Dominee Lootius bracht via de drukpers zijn verontwaardiging daarover tot uitdrukking in een *Verstroosting* aan koning Karel II, welk werkje prompt door de Staten van Holland werd verboden.⁶³

In de politieke commotie rond Willem II trad de Haagse predikant opnieuw in de publiciteit. In één van de vele pamfletten die in 1650 en 1651 onder het volk circuleerden, figureerde hij als kampioen van Orangisme. En niet alleen hij, ook enkele collega's, van wie we er twee al hebben ontmoet, stonden bekend als de ergste 'princen flickfloyers'. Bedoeld werden de predikanten Jacobus Stermont uit Den Haag, Johannes Goethals uit Delft en Maximiliaan Teellinck uit Middelburg. Allemaal goddeloze laster, was hun antwoord.⁶⁴

Zowel Lootius als Teellinck waren voorts betrokken bij de Grote Vergadering van 1651. Na de val van de Oranjepartij kwamen de Staten-Generaal in Den Haag bijeen ter bekrachtiging van de drie pijlers van de Republiek: unie, religie en militie, hierboven reeds aangeroerd als de 'preleminante punten' voor de vrede van Munster. Vijf predikanten, onder wie de zojuist genoemden, verschenen in de Ridderzaal namens de Nederlandse gereformeerde synoden. De eerwaarde heren vroegen de Hoogmogenden niet alleen om vastlegging van de nationale positie van hun kerk, maar ook om krasse bestrijding van alle, met name pausgezinde concurrenten van de publieke godsdienst in de Republiek. Er kwam dienaangaande een prachtige proclamatie, die echter door de gewestelijke zelfbeschikking over de effect nering ervan een dode letter kon blijven.⁶⁵

Lootius zag zijn gelijknamige zoon een beetje in zijn Munsterse voetsporen gaan: vijf jaar lang was Eleazar junior predikant bij de Nederlandse ambassade in Parijs.⁶⁶

Lootius senior volbracht intussen zonder veel bijzondere lol gevallen zijn loopbaan in Den Haag. Hij overleed daar in 1668, precies twee jaar na de dood van zijn oude collega Arnoldus Teeckmannus te Utrecht. Ook van hem kunnen we nu afscheid nemen. Misschien is hem als minder aangename herinnering aan zijn verblijf in Duitsland bijgebleven, dat hij vijf jaar na dato nog steeds zijn honorarium niet had ontvangen.⁶⁷ Niettemin is Teeckmannus in vrede ontslapen en wordt in het randschrift van zijn portret trots van zijn Munsterse wapenfeit melding gemaakt.

Epiloog

Hoe zouden we de godsdiensthistorische betekenis van de vrede van 1648, enkele eeuwen achteraf gezien, kunnen weergeven? Meest in het oog springend is wel, dat voor de duur van eeuwen de kerkelijke kaart werd vastgelegd.

De *Westfaalse vrede* bevestigde eigenlijk voorgoed de scheidslijnen tussen katholieke en protestantse delen van Noord-West-Europa zoals die al rond 1620 waren ontstaan. Dat gold voor Duitsland, maar ook voor Nederland en België. Tot in onze eeuw bleef het gebied ten noorden van de grote rivieren overwegend protestants en ten zuiden

daarvan rooms- katholiek. De calvinisering van de wingewesten, Noord-Brabant en Limburg is mislukt. Missionaire activiteiten in 'Belgisch' Vlaanderen en Brabant faalden evenzeer. Eerder verruimde gereformeerd Nederland zijn invloedssfeer in de Duitse grensstreek.

Een bekende breuk in de Europese geschiedenis die op het jaar 1648 pleegt te worden vastgelegd, is de scheiding van politiek en religie. Men had oorlogen gevoerd in de naam van God, ter bescherming van de enige ware godsdienst, zonder een andere te kunnen verdragen. Thans wast door de strijd om de hegemonie heen, een nieuw Europees statensysteem ontstaan volgens 'Westfaalse' beginselen van machtsevenwicht en territoriale integriteit.⁶⁸

Daarbij werden de internationale betrekkingen zoveel mogelijk ontdaan van religieuze of ideologische factoren. De realiteit van verschillende godsdiensten moest als het ware behandeld worden als binnenkerkelijke leerconflicten, al zou het vreedzaam samenleven van confessies zou nog lange tijd een moeilijke opgave blijven.

Ondertussen raakten cultuur en maatschappij steeds meer in de ban van een confessioneel bepaalde religiositeit. Zowel protestanten als katholieken ontwikkelden in de zeventiende eeuw hun vroomheidsbewegingen, alsof ze streden om de ware gestalte van innerlijk christendom in huis, werk en kerk. In Nederland brak - dwars door een 'tachtigjarige oorlog' tussen Voetianen en Coccejanen heen - de Nadere Reformatie baan. Ze was een heroïsche poging binnen een zwakke publieke kerk om het calvinisme tot in alle hoeken van de samenleving zijn doorwerking te laten vinden. Het individualistische piëtisme betekende echter tegelijkertijd de ondermijning van de band tussen kerk en overheid, kenmerkend voor de Europese confessionele staat vóór 1800.

Dit soort historische gedachten hebben de mensen in 1648 niet of nauwelijks kunnen ontwikkelen. Ook gelovige mensen en geestelijke leidslieden konden niet verder kijken dan de horizon van hun eigen tijd en leefwereld. In dit artikel zijn vooral de opvattingen van gereformeerde zijde, voor zover verwoord door enkele predikanten, naar voren gekomen. Nadrukkelijk moeten we er nog eens op wijzen, dat de 'publieke kerk' een krappe meerderheid van de zo pluriforme bevolking van de Republiek uit maakte. Juist vanwege die 'religieuze verdraagzaamheid' wil neen in het Nederland van 1998 zo graag aan onze zeventiende-eeuwse voorouders herinnerd zijn.

In dit artikel kon noch behoefde aan de vredesgevoelens in de niet-gereformeerde kerken en sekten uitvoerige aandacht te worden geschonken.

Eén richting van het vroegere protestantse Nederland verdient echter zeke nog even de opmerkzaamheid. De doopsgezinden zullen de politiek-religieuze actualiteit van de jaren vóór 1648 in een geheel eigen historisch perspectief hebben geplaatst. Honderd jaar eerder trokken er vanuit Holland en Zeeland grote groepen 'wederdopers', eenvoudige maar bevlogen mensen met kritiek op kerkelijke en sociale misstanden, naar Munster om daar het Koninkrijk Gods op aarde op te richten. De revolutie eindigde in een bloedbad, en het Nederlandse anabaptisme vond in het spoor van Menno Simons een vreedzame bedding van afgezonderde vroomheid, ver van het woeden der heidenen en het rumoer der volken. Wars van politiek leidden talloze 'menniste vergaderingen' een onopvallend maar niet altijd even rustig bestaan.

Door de nadruk die de doopsgezinden legden op persoonlijke levens heiliging en onderlinge tuchttoefening, was er tussen en binnen de gemeen ten vaak sprake van voortdurende verdeeldheid. Juist in 1648 werd er een poging ondernomen om twee landelijke hoofdstromingen, die van de Vlamingen en Waterlanders, met elkaar te

verenigen. Een pleitbezorger hiervan riep hierbij in een pamflet de partijen op om eens in de spiegel vat het wereldgebeuren te kijken.

"In Westfalen, schreef hij, sluiten vele machthebbers na tachtig jaar vrede! Ruwe soldaten leggen op bevel van hui vorsten de wapens neer. Zouden wij, doopsgezinden die geen wapen dragen, dan als navolgers van Christus niet op last van koning Jezus het zwaard van de twist neerleggen? Moeten wij ons door soldaten laten beschamen en Munsterse twistmakers blijven?"⁶⁹

Dit vroege doperse vredesgetuigenis doet ons opeens denken aan de pareische smeekbede waarmee we dit artikel zijn begonnen. Het was de Vredetucht door het geheel bedroefde christen-rijk die als een 'mystiek gedachte onder politieke betekenis' in een pamflettenverzameling is opgenomen. Knuttel, geen onbekwaam kerkhistoricus, wist deze tekst religieus eigenlijk niet te plaatsen. Het geschrift zou echter best van doopsgezinde hand kunnen zijn, of in elk geval afkomstig uit de kringen van de spiritualistisch getinte kleine protestantse groeperingen. Rooms en gereformeerden baden immers niet zo ondubbelzinnig voor de vrede. Van de internationale dingen had de vrome bidder echter, volgens Knuttel, weinig benul. Daarvoor leek hij teveel zweverige geloofstaal over bovenaardse idealen uit te slaan.

En toch... wist de niet confessioneel te ijken woorden van die vredeszucht stemmen in hoge state overeen niet de opmaat van het verdrag tussen Spanje en Nederland. Voorafgaand aan alle formele bepalingen in de 'kleine letters' verklaarden beide landen dat zij tot eer van God een einde verlangden te maken aan alle ellende, tot vertroosting van de volkeren en tot herstel van de welvaart. De kern van hun zaak heette een eeuwige vrede tot algemene rust van de christenheid. In de politieke mystiek van de zeventiende eeuw hoefde 'eeuwig' nooit lang te duren.

Dat neemt niet weg dat we het na 350 jaar de klassieke vaderlandse geschiedschrijver Lieuwe van Aitzema nog kunnen nazeggen dat de Munsterse vrede op de plechtige nationale dank- en bededag van 10 juni 1648 in handen van de almachtige God is overgegeven. 'Hij late het sich tot alle tijden aengenaem en aenbevolen zijn - amen'.⁷⁰

Noten

- 1 Vrede-sucht door het geheel bedroefde christen-rijck ('s-Gravenhage 1647), Knuttel 5489).
- 2 W.P.C. Knuttel, *Catalogus van depamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek* (reprint Utrecht 1978), p. 423.
- 3 P.J. Blok, 'De Nederlandsche vlugschriften over de vredesonderhandelingen te Munster 1643-1648,' in: *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, afd. Letterkunde, 4e reeks deel I (Amsterdam 1897), p. 292-336.
- 4 Een standaardwerk blijft J.J. Poelhekke, *De Vrede van Munster* ('s-Gravenhage 1948), dat overigens sterk leunt op het klassieke geschiedwerk van Lieuwe van Aitzema, *Verhael van de Nederlantsche vreedehandeling* ('s-Gravenhage 1650). Recente publicaties: themanummer *De zeventiende eeuw XIII* (1997); J. Dane (red.), *1648: Vrede van Munster: feit en verbeelding* (Zwolle 1998); S. Groenveld, *T'isghenoegh, oorloghs mannen. De Vrede van Munster: de afsluiting van de Tachtigjarige Oorlog* (Den Haag 1998); H. Lademacher en S. Groenveld (red.), *Krieg und Kultur. Die Rezeption von Krieg und Frieden in der Niederländischen Republik und im Deutschen Reich 1568-1648*, (Münster 1998).
- 5 Zie hiervoor het werkcollegeverslag *Preparatoria totten ambassade naex Munster*, (Nijmegen 1972). Met dank aan dr J.H.J. Geurts voor de toezending van kopieën uit deze scriptie. Zie ook zijn artikel 'De moeilijke weg naar Munster. Problemen rond bezetting, instructie en kosten van de Staatse delegatie (1642-1646)', *De zeventiende eeuw XIII* (1997), p. 57-66.
- 6 Hij wordt in deze periode ook wel genoemd als Arnoldus Johannesz Tijckmannus (Tickmannus). Zie J. Roelevink (ed.), *Classicale acta (...) Classis Dordrecht 1601-1620; Classis Breda 1616-1620* ('s-Gravenhage 1991), p. 615, 654, 657v. (examinatie, proponent 6 dec. 1617) en p. 686-697 (beroeping te Zwijndrecht, bevestiging eind nov. 1618).
- 7 Roelevink, *Classicale acta*, p. 734-736 en 757-762. Vgl. C.R. van den Berg, *Als door vuur. De geschiedenis van de Hervormde Gemeente te Zwijndrecht* (Zwijndrecht 1992), P. 18.
- 8 Roelevink, *Classicale acta*, p. 746-747.
- 9 Gemeentearchief Dordrecht, *acta gereformeerde kerkenraad* 7 juli, 8 sept. en I / okt. 1625.
- 10 Over hem: A.C. Duker, *Gisbertus Voetius* (4 dln, Leiden 1897-1915, reprint beiden 1989).
- 11 Zie F.A. van Lieburg, *De Nadere Refinirria ie i n Utrecht len Lijdt' Voetin.s.* (Rotiertlatit 1989), p. 107v. 12 A. Teeckmannus, *Noodige bedenckingen over den tweeden artyckel der remonstranten, handelende van de alghemeynheyt der verdiensten des doots Christi (...)* (Utrecht 1630), Knuttel 4095.
- 13 Algemeen Rijksarchief, archief Staten van Holland inv.nr. 1374, resolutie 15 april 1645. Gemeentearchief Utrecht, kerkenraadsacta Utrecht 21 april, 25 juli, 4 aug. en 1 dec. 1645 en vroedschapsresoluties Utrecht 28 april en 19 mei 1645.
- 14 Algemeen Rijksarchief, archief Staten-Generaal, inv.nr. 8431, resolutie 7 april 1645.
- 15 Ibidem, resolutie 13 dec. 1645. Gemeentearchief Utrecht, vroedschapsresolutie 27 okt. 1645.
- 16 Francois Ogier, *Journal du Congrès de Munster de l'aumonier du Comte d'Avaux* (1643-1647) (Parijs 1893), p. 227.
- 17 Kerkenraadsnotulen Utrecht 6 april 1646. Op 13 april was een brief van Teeckmannus ontvangen, waarvoor de kerkenraad hem zou bedanken.
- 18 Rijksarchief Zeeland, archief classis Walcheren, inv.nr. 3, acta 5 april 1646.
- 19 Zie uitvoerig F.A. van Lieburg, *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816* (Zoetermeer 1996), p. 191-237.
- 20 Zie S. Groenveld, 'Unie, religie en militie. Binnenlandse verhoudingen in de Nederlandse Republiek voor en na de Vrede van Munster', *De zeventiende eeuw XIII* (1997), p. 67-87.
- 21 Rijksarchief Utrecht, archief Staten van Utrecht, inv.nr. 232, resolutie 30 dec. 1646. 2,2
- 22 Over de zwarte legende: M. Meijer Drees, 'De beeldvorming Nederland-Spanje voor en na de Vrede van Munster', *De zeventiende eeuw XIII* (1997), p. 163-171.
- 23 Geciteerd uit een 'Fransch praetie', naar Poelhekke, *De Vrede van Munster*, p. 241.
- 24 Van Aitzema, *Verhael van de Nederlantsche vreedehandeling*, p. 175v.

- 25 Zie D. Nauta, Samuel Maresius (Amsterdam 1935), p. 394-395.
- 65 Zie in het algemeen M.Th. Uit den Bogaard, De gereformeerden en Oranje tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk (Groningen 1954).
- 27 J. Goethals, Het godsalich overlijden van Sijne Doorluchtighste Hoogheyt den grooten vorst Frederick Henrick (Leiden 1647).
- 28 E. Lootius, Godvruchtige ende laetste redenen van den (...) heere Frederick Hendrick, prince van Orangien (...) ('s-Gravenhage 1648), Knuttel 5791.
- 29 Knuttel, Catalogus van de pamfletten-verzameling I-ii, p. 469.
- 30 P.J. Blok, Frederik Hendrik, Prins van Oranje (Amsterdam 1924), p. 241-242; J.J. Poelhekke, Frederik Hendrik, Prins van Oranje. Een biografisch drieluik (Zutphen 1978), p. 560-564.
31. Gemeentearchief Den Haag, doopboek gereformeerde gemeente 15 juli 1642.
- 32 S. J. Gudlaugsson, Geraert ter Borch. Katalog der Gemälde Gerard ter Borchs sowie biographisches MaterialI (2 dln, Den Haag 1959-1960), p. 215.
- 33 S. Groenveld, 'Adriaen Pauw (1585-1653): een pragmatisch Hollands staatsman', Spiegel HistoriaeXX (1985), p. 432-439.
- 34 R.B. Evenhuis, Ook dat was Amsterdam I (Baarn 1965), p. 64-65 resp. 208-209.
- 35 W. Blom, 'Oorlog, handel en staatsbelang in het politieke denken rond 1648', De zeventiende eeuw XIII (1997), p. 89-97.
- 36 Vgl. M. van der Bijl, Idee en interest. Voorgeschiedenis, verloop en achtergronden van de politieke twisten in Zeeland en vooral in Middelburg tussen 1702 en 1715 ((Groningen 1981). Zie voor de nieuwste visie op de politieke rol van Zeeland rond 1648. J.H. Kluiver, *De soevereine en independente staat Zeeland. De politiek van de provincie Zeeland inzake vredesonderhandelingen met Spanje tijdens de tachtigjarige oorlog tegen de achtergrond van de positie van Zeeland in de Republiek*, (Middelburg 1998),
37. Vgl. Poelhekke. De vrede van Munster, pag 393-396.
- 38 Zie over hem F. Nagtglas, Levensberichten van Zeeuwen (Middelburg 1890), p. 552555.
- 39 Poelhekke, De Vrede van Munster, p. 301-305.
- 40 Zie D.E.A. Faber en R.E. de Bruin, 'Tegen de vrede. De Utrechtse ambassadeur Godard van Reede van Nederhorst en de onderhandelingen in Munster', in: J. Dane (red.), 1648: Vrede van Munster, feit en verbeelding (Zwolle 1998), p. 107-131.
- 41 De oudst bekende versie staat in: W. Eversdijk, Des Heeren lof verkondigt uit den mond der kinderen (Rotterdam 1723); van de latere edities noem ik alleen die in de bundel Wolke der getuigen, bevattende eene verzameling van ongeveer veertig levens- en bekeeringsgeschiedenissen van beider geslacht, allerlei stand en leeftijd (Doelburg 1896, reprint Veenendaal 1981).
- 42 Poelhekke, De Vrede van Munster, p. 361-362.
- 43 Poelhekke, De Vrede van Munster, p. 465-466.
- 44 Poelhekke, De Vrede van Munster, p. 466-467.
- 45 Poelhekke, De Vrede van Munster, p. 474.
- 46 Remonstrantie der predikanten van Utrecht overgelevert aen de Ed. Mog. heeren Staten 's Landts van Utrecht raeckende het point van religie (z.p. 1647, Centrale Bibliotheek Rotterdam, pamflet 1647/28); Openhertige en trouwhertige requeste ghepresenteert ende overghegheven aen de Ed. Mogh. heeren Staten van Zeelant (z.p. 1648), Knuttel 5712.
- 47 Zie P.H.A.M. Abels en A.P.F. Wouters, De grote kerkelijke vergadering van 's-Hertogenbosch (2 dln, 's-Hertogenbosch 1985).
- 48 Zie o.a. G. Rooijackers, Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853 (Nijmegen 1995), p. 127-132 en 185-204.
- 49 Vgl. Van Lieburg, Profeten en hun vaderland, p. 143-147.
- 50 Vgl. E.M. Braekman, Het protestantisme te Brussel (Brussel 1980), p. 38.
- 51 Gemeentearchief Zierikzee, archief classis Schouwen-Duiveland, [inv.nr.](#) 2, acta 29 april 1643.
- 52 Gemeentearchief Utrecht, acta gereformeerde kerkenraad 25 mei 1646.
- 53 Poelhekke, De Vrede van Munster, p. 320.
- 54 Poelhekke, De Vrede van Munster, p. 416.

- 55 B. Praevostius, Predicatie over den CXXII Psalm tot opwekkinghe van dancksegginghe tot Godt wegen de gepubliceerde eeuwige vrede en tot betrachtige van het gemeene besten (Amsterdam 1648), Knuttel 5755.
- 56 Praevostius, Predicatie, p. 25.
- 57 J. Wagenaar, Vaderlandsche historie XI (Amsterdam 1754), p. 494v. Zie voor het volledige citaat de bijdrage van Bisschop in deze bundel.
- 58 M. Teellinck, Vrede predicatie, uytgegeven voorde vrije Nederlanders, om haergrondelijck te onderrichten door wat middelen de verkregen vrede haer een christelijcke, eerlijcke, vaste en gezegende vrede mach sijn en blijven (Amsterdam 1648, reprint Geldermalsen 1998, met een historische inleiding van W. Frijhoff).
- 59 Poelhekke, De Vrede van Munster, p. 416.
- 60 Zie o.a. F. Costerus, Nederlandts vloek en zegen (..) (Deventer 1739.6), 14-15.
- 61 J. Fruytier, Gerigtshandelingen van den alderhoogsten Godt met zijn volk van Nederland II (Rotterdam 1707), 326.
- 62 Gudlaugsson, Geraert ter Borch II (Den Haag 1960), p. 82-83. Zie ook de bijdrage van Chr.L. Tümpel in deze bundel. Op de aldaar opgenomen lijntekening van het schilderij is Lootius 12 nr en Teeckmannus nr 22.
- 63 Uit den Bogaard, De gereformeerden en Oranje, p. 64v. Vgl. W.P.C. Knuttel, Verboden boeken in de Republiek der Verenigde Nederlanden ('s-Gravenhage 1914), p. 73.
- 64 Uit den Bogaard, De gereformeerden en Oranje, p. 91-92. Zie ook G.H. Leurdijk, 'De Nadere Reformatie in Delft', in: J.C. Okkema e.a. (red.), Heidenen, papen, libertijnen en fijnen (Delft 1994) p. 137-169, aldaar 142-144.
- 65 Zie uitvoerig J.Th. de Visser, Kerk en staat II (Leiden 1926), p. 280-304.
- 66 O. Schutte, Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers, residerende in het buitenland 1584-1810 (Den Haag 1976), p. 49.
- 67 Zie verder Duker, Gisbertus Voetius III, p. 109.
- 68 A.Th. van Deursen, 'De actualiteit van het verleden. Europa, de Nederlanden en de vrede van Westfalen', in: De hartslag van het leven. Studies over de Republiek der Verenigde Nederlanden (Amsterdam 1996), p. 91-102.
- 69 Naar W.J. Kühler, Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland II, 1600-1735 (eerste helft) (Haarlem 1940), p. 204-205.
- 70 Van Aitzema, Verhael van de Nederlantsche vreedehandeling, p. 564.

4. GEREFORMEERDEN EN DE VREDE door R. BISSCHOP

... Als een predikant zich nu maar keurig voegde naar het in deze brief voorgeschreven stramien, dan had dat tot gevolg dat de preek een naar het oordeel van de heren bestuurders - in politiek opzicht alleszins verantwoord, inhoud had. Alles wijst er op dat dit over het algemeen ook gebeurde. Het zijn echter de gereformeerden die een dissident geluid laten horen nadat d, vrede een feit was, die vooral onze aandacht trekken.

De meest opvallend, figuur in dat opzicht is onbetwist Maximiliaan Teellinck (1606-1653).¹¹ Aangezien de gewesten Utrecht en Zeeland nogal nadrukkelijk hun eigen opvattingen inzake de wenselijkheid van de vredesluiting hadden gehuldigd is het niet zo verwonderlijk dat de feestelijkheden die naar aanleiding van de afkondiging plaatsvonden, in die gewesten niet van de grond kwamen. Dat gold in zekere zin ook voor de manier waarop in deze gewesten inhoud wee gegeven aan de uitgeschreven dankdagviering op 10 juni 1648. De Staten van Utrecht veranderden haar karakter zelfs, door er tegelijk een vasten- en Bededag van te maken!¹²

De vraag of de houding van Utrecht en Zeeland mede bepaald werd door godsdienstige overwegingen, moet echter ontkennend beantwoord worden. Te duidelijk zijnde politieke belangen die in het geding zijn.

Een tijdprek als de Vrede predicatie¹³ van Maximiliaan Teellinck, waarin hij de afgesloten vredesonderhandelingen bekritiseert, is op zich vrij zeldzaam naar correspondeert overigens geheel met de houding die het gewei Zeeland tot het laatst toe tegenover het vredesproces heeft ingenomen. De inhoud van zijn preek is in zekere zin zelfs weinig verrassend, als we ons realiseren dat Maximiliaan op dat moment predikant was te Middelburg. In zijn ogen is de vrede ontijdig gesloten. Langer doorvechten zou tot een beter eindresultaat geleid hebben. Een van de argumenten van Teellinck, en ook van andere tegenstanders van vrede op dat moment, is dat het mogelijk was geweest om 'alle de verheerde provincien [d.w.z. de tien zuidelijke gewesten, RB] tot een Unie met ons te brengen'. De Heere had onze strijd zozeer gezegend, dat wij Spanje volledig in onze macht hadden. Wij hebben daarvan echter geen gebruik gemaakt, maar zijn daarentegen onderhandelingen begonnen.¹⁴

Hij spreekt het niet uit, maar speelt hierbij mogelijk toch een rol dat er in het vredesverdrag ten aanzien van de godsdienst slechts vastgelegd was dat de onderdanen van koning Filips en die van de Staten, als ze over en weer in elkaars landen verbleven, de daar erkende godsdienst zullen respecteren?¹⁵

Dat impliceert immers tot op zekere hoogte erkenning van het goed recht van het rooms-katholicisme. En bovendien was deze bepaling wel erg mager in vergelijking met de formulering zoals die met name op aandrang van Zeeuwse zijde in 1646 in de 'preliminaire poincten' was opgenomen.¹⁶ Geruchtmakend was ook zijn publicatie van Vrymoedige aenspraeck, aen sijn Hoogheyde de Heere Prince van Orangien¹⁷ in 1650. Een van de zeven 'politieke maximen' die hij hierin verwoordt, houdt in dat de prins altijd Spanje als de gevaarlijkste vijand moet blijven beschouwen.

Elders hebben we er al op gewezen dat in de herdruk van dit geschrift uit 1672 het maxime tegen Spanje vervangen is door de waarschuwing tegen het eveneens rooms-katholieke Frankrijk.¹⁸

Aangezien Maximiliaan in 1653 overleden is, komt deze wijziging voor rekening van degene die de heruitgave bezorgde. Dat was waarschijnlijk Maximiliaans broer Johannes Teellinck (1614-1674), die op dat moment predikant was te Kampen.

Een ander geschrift dat zich keerde tegen de gesloten vrede verscheen onder het

pseudoniem Eusebius Philarchontius J.C., en droeg de titel Vruchtelosen biddach.¹⁹ Hoewel achter deze schuilnaam wel de Utrechtse professor Voetius vermoed is, wijst de Voetius-biograaf Duker deze veronderstelling nadrukkelijk van de hand, al komt het geschrift waarschijnlijk wel uit diens invloedssfeer.²⁰ In elk geval heeft het een Utrechtse achtergrond, zoals blijkt uit de filippica tegen het 'wan-gebruik van de Kerkelijke goederen'.²¹

De teneur van het verhaal is dat het volk en de overheden van ons land [niet] aan Gods geboden houden en dat daarom het uitschrijven en houden van biddagen nutteloos is. Enkele grieven: er wordt te weinig aan gedaan om de invloed van het rooms-katholicisme terug te dringen; er is een veelheid van getolereerde joden als overdaad, 'sabbath schenderye' en hoererij; het Oranjehuis wordt onrechtvaardig behandeld; de uitoefening van de kerkelijke tucht wordt door de overheden gefrustreerd; de verantwoordelijke bestuurders gaan zich te buiten aan verdeeldheid en partijscheppen. Zolang overheid en onderdaan zich niet tot God bekeren en niet naai Zijn geboden leven, zal Gods zegen uitblijven.

Het gedicht waar dit pamflet mee besluit, maakt duidelijk dat de schrijver de vrede van 1648 ontijdig gesloten acht:

*Philips, heel af-gemat, gevoelde dat sijn krygen
Niet als verlies en was, en dat het vrye lant,
Gelijk gedrukte palm, quam hooger op te stygen,
Om haast de Zeventhien te binden in een bant; (...)
soo krygt ons krygen 't eind,
En onse Vloekenrol een aanvang met de vrede:
En yder jaar-gety brengt swaarder onheil mede.²²*

Vanaf dat jaar heeft God ons land gestraft met allerlei klimatologische en economische rampen.²³ Uit andere gewesten zijn overigens geen publicaties met een zo uitgesproken negatief oordeel over de Munsterse vrede bekend. De geschiedschrijver Wagenaar vat de reactie van sommige predikanten al; volgt samen:

Sommige Predikanten spraken ook, ter gelegenheid van den Dankdag flauwlyk van de voordeelen der Vrede: 't zy om den Prins van Oranje te vleien, gelyk eenigen dagten, of om andere redenen. Een hunner ging zelfs zover, dat hy eenige plaatsen der Schrift, die op God zagen, paste, op den Prince hem hooglyk verheffende, om dat hy de Munstersche Vrede, hadt gezogten beletten. Zo gering waardeerden deeze luiden eene Vrede, waarby de rust hersteld, en de gemeene vryheid bevestigd werdt.²⁴

De vrede in populaire gereformeerde historiografie van de 17e eeuw Het is opmerkelijk dat de afkondiging van de Vrede van Munster niet geleid heeft tot het instellen van een jaarlijks terugkerende 'gedenkdag', al zijn er wel pogingen toe ondernomen.²⁵ Een regelmatige herdenking van het heugelijk feit was niet ongewoon. In meer dan een stad vond deze plaats Niet zelden herinnerde zo'n dag aan een ingrijpende gebeurtenis uit de periode van de Opstand. Alleen de biddagbrieven van 1649 en 1650 memoreren het heugelijke feit van de vrede.²⁶ Opvallend is dat ook in die Utrechtse uitschrijving de gesloten vrede dan als een vreugdevolle en dankbaarstemmende gebeurtenis wordt genoemd.²⁷ Daarna treffen wij alleen in de brief van 1656 nog een keer een terloopse verwijzing naar de Munsterse vrede aan, en daar

blijft het bij.

Dat er na 1648 geen blijvend jaarlijks 'nationaal' moment van herdenken kon worden ingesteld, hangt mogelijk samen met het feit dat er tussen de zeven gewesten geen eenduidige opvatting inzake de wenselijkheid van een vrede op dat moment had bestaan had, maar van meer betekenis lijkt het gegeven dat het gewestelijke particularisme nog springlevend was. Vast slaat in elk geval dat de verschillende oorlogen die de Republiek al spoedig na de 'Spaanse vrede' heeft moeten voeren, er ook debet aan waren.

Om ons een beeld te vormen van de houding die gereformeerden na ca. 1650 aannamen tegenover de vrede, zijn we vooral aangewezen op publicaties die we rekenen tot de gereformeerde populaire historiografie.²⁸ Zonder in te gaan op de specifieke kenmerken die dergelijke publicaties vertonen - standaard is bijvoorbeeld dat in geschiedenis van de Republiek in voort durende parallelle beschreven wordt met die van het Oudtestamentische Israël - zullen we nu nagaan hoe enkele van deze auteurs over de Vrede van Munster hebben geschreven. Niet altijd gaat het om publicaties die in strikte zin genomen historiografisch van aard zijn, want meestal betreft het een uitvoerig om-, bij- en uitgewerkte preek, die niet zelden gehouden is op een bid- of dankdag. Daarin gaat het dan zo nadrukkelijk in op de geschiedenis van de Republiek, dat we zo'n publicatie uit historiografisch oogpunt niet kunnen negeren.

In de eerste plaats noemen we **Abraham van de Velde** (1614-1677) niet diens *De wonderen des Allerhoogsten*,²⁹ waarvan de eerste druk in 1668 te Middelburg verscheen; daar was hij op dat moment predikant.

Van de Velde spreekt niet over een 'tachtigjarige oorlog', maar onderscheidt twee oorlogen: de eerste van 1568 tot 1609, de tweede van 1621 tot 1648.³⁰

Zich baserend op de geschiedwerken van Bor, Van Reyd, Van den Sande, Hooft, Van Meteren en Lydius schetst Van de Velde van de periode vóór 1648 vooral de zegeningen en weldaden die God aan de Republiek heen bewezen. Inzake de vredesonderhandelingen is hij positielover de inbreng van Zeeuwse zijde, ³¹ maar hij uit geen kritiek op de vredesonderhandelingen als zodanig. Hij laat het bij de neutrale constatering dat die onderhandelingen goed verlopen zijn.

Voor de periode daarna signaleert hij veel oordelen. En als we erkennen da ons land ontstaan is door Gods zorg voor ons, dan mogen we ons wel een afvragen wat de oorzaak van die zorgelijke tijden is, en 'in 't byzonde waerom des Heeren vloek onder ons begonnen heeft t'zedert de afkondiging(van den Spaenschen Vrede anno 1648 den 5 Juny, en dat door de aanhouding(van den selven vloek soo vele elenden ons hebben gedrukt.'³²

In de laten drukken van het boek wordt daarbij vrij uitvoerig aandacht besteed aan de gebeurtenissen rond 1672/1673. ³³

De reden van de 'vloek' zoekt hij in he verlaten van Gods geboden, zoals zich dat sindsdien onder ons volk voordoet.

De Vrede van Munster wordt dus wel als scharnierpunt beschouwd, maat zonder aan het sluiten ervan negatieve conclusies te verbinden.

Een jaar na het boek van Van de Velde verschijnt in Leeuwarden van de hand van de latere hoogleraar **Hermannus Witsius** (1636-1708) *Twist des Heeren met Sijnen wyngaert*.³⁴ Witsius is in die tijd predikant in de Friese hoofdstad.

Op dezelfde wijze als Van de Velde signaleert ook Witsius dat sinds de vredesluiting van 1648 ons land met veel tegenslagen te maken heeft gekregen, al is hij nauwkeuriger in het aanwijzen waarin deze bestaan.

"Wandelt my met uw ghedachten een weynigh te ruggewaert, sedert de tijden van onse Vreedehandeling met Spaenjen maer af, en besiet eens offer niet jaer op jaer, ja maent op maent breucke op breucke wordt uytgeroepen."

Dat zijn Gods oordelen, of beter gezegd: Zijn Vaderlijke tuchtigingen, opdat het volk zich weer tot Hem zou wenden.³⁵

Ook bij hem ontbreekt een inhoudelijke beoordeling van de vredesluiting.

De volgende publicatie is die van **Florentius Costerus** (1635-1703), Nederlands vloek en zegen.³⁶ De eerste druk van deze verzameling biddagpreken verschijnt in Costerus' (enige) standplaats Hoorn in 1675.

Hij richt zich met zijn geschrift tot degenen die de boeken van de bekende historiografen van de Opstand niet ter beschikking hebben. Zijn doel wijkt niet af van dat van de eerdergenoemde populariserende geschiedbeschrijvers: hij wil bevorderen dat Gods handelingen met volk, kerk en staat van de Republiek niet in de vergetelheid raakt, en tevens wil hij de ontrouw van het volk van Nederland tegenover de Heere God beschrijven. Daarom 'heeft de Heere van jaer tot jaer de roede in de han genomen', niet name sinds 1648. ³⁷ Vervolgens loopt hij in de eerste preek gedetailleerd van jaar tot jaar de rampen en onheilen langs die de Republiek vanaf 1648 tot en met 1674 zijn overkomen.³⁸ Hij constateert dat op de dag van afkondiging van de vrede in 1648 de ellende begon. Een mening over de vredesluiting als zodanig spreekt hij echter al evenmin uit als de eerdergenoemde schrijvers. Vervolgens schetst Costerus in de tweede preek over dezelfde Bijbeltekst de weldaden en zegeningen die er, vooral tijdens de periode van de Opstand maar toch ook in de jaren erna, steeds zijn geweest. Daarbij neemt hij overigens wel een stevige Europese aanloop naar de Reformatie."

In dezelfde lijn als de drie voorgenoemde publicaties staat het werk van Jacobus Fruytier (1659-1731), *Gerigtshandelingen van den Allerhoogsten God*.⁴⁰ De eerste druk daarvan verscheen in 1707 te Rotterdam, waar **Jac. Fruytier** van 1700 tot zijn overlijden in 1731 predikant was.

Uitvoerig beschrijft hij de klimatologische en economische rampen en onheilen die de Republiek vanaf de dag waarop de vrede in 1648 werd afgekondigd tot het jaar 1706 getroffen hebben." ⁴¹ Ook hij spreekt overigens, geen oordeel over de gesloten vrede uit.

Opmerkelijk is dat Fruytier, evenals Costerus in beknopte vorm gedaan had, vervolgens ook uitgebreid stilstaat bij de voorspoed en zegeningen die ons land niet alleen vóór 1648, maar ook sinds dat jaar uit Gods hand heeft ontvangen.⁴² Hij gebruikt dus dezelfde formules als Costerus, maar inhoudelijk leunt zijn boek zwaar op de geschriften van Van de Velde en Witsius.

Feitelijk is Jacobus Fruytier de hekkensluiter van een gereformeerde traditie om zich terughoudend uitte laten over de Vrede van Munster.

Een duidelijk positieve beoordeling van deze vrede in een populair historiografisch werk met gereformeerd karakter komen we voor het eerst tegen het boek van de predikant-historicus **Johan Blomhert** (1694-1738), die bijna zijn hele ambtelijke leven in Haaften heeft gestaan. In 1730 verscheen de eerste druk van zijn Nederland verhoogd door wonderen van Gods Voorzienigheid.⁴³

Het is een kroniekmatig opgezet boek, dat een veelheid van zaken de revue laat passeren, met daarbij een uitgesproken positieve aandacht voor de betekenis van de Oranje-stadhouders. 'Het is God dan, die deze zo heerlijke Republiek door Zijne

Almagtige hand heeft gevestigd, bewaard, groot gemaakt en in vrede gesteld,' schrijft hij.⁴⁴ Het is echter de toon die ook hier de muziek maakt. De formuleringen die hij gebruikt om het ontstaan en de bevestiging van de Republiek te schilderen wijken niet eens zo veel af van die van zijn voorgangers, maar wat bij hem ontbreekt, is de verwijzing naar en de opsomming van de oordelen die de Republiek sinds dat jaar getroffen hebben. Daardoor krijgt de vermelding van de vrede een duidelijk positief accent.

Zowel in 1649 als in 1650 wordt in de biddagbrief opgeroepen tot herdenking van de pas gesloten vrede.⁴⁵ Daarna doen zich zoveel buitenlandse politieke ontwikkelingen voor, dat er geen aandacht meer voor wordt gevraagd. Voor 1698, vijftig jaar na de vredesluiting, is geen uitschrijving van een biddag bekend.⁴⁶ Pas in de biddagbrief van 1748 wordt de herdenking van de Vrede van Munster weer expliciet als onderwerp genoemd.⁴⁷ Dat kan opgevat worden als een aanwijzing voor een groeiend 'nationaal gevoel'. De enige biddagbrief die daarna nog oproept tot het herdenken van deze vrede is die van 1848, ⁴⁸ terwijl daarin tevens de kerkhervorming onder de aandacht wordt gebracht.

Het gegeven dat de herdenking van de Vrede van Munster in de biddagbrief van 1748 expliciet als thema wordt genoemd, rechtvaardigt de veronderstelling dat dit memorabele feit in alle gewesten van de Republiek op de biddag die gehouden werd op 26 mei 1748 in positieve zin in de eredienst aan de orde is geweest, in elk geval in die van de publieke (Gereformeerde kerk.⁴⁹ Slechts in een enkel geval leidde de uitgesproken preek echter tot een publicatie.

Dat was bijvoorbeeld het geval met de preek die de Groningse hoogleraar **Cornelius van Velzen** (1696-1752) op de bewuste datum hield, en die hij publiceerde onder de titel Gedenk- en dank-reden.⁵⁰ Van Velzen was aanvankelijk in Groningen predikant, maar vanaf 1731 tot zijn overlijden in 1752 was hij als professor aan de Groningse universiteit verbonden, al preekte hij nog wel.

In het voorbericht vat hij het doel van zijn preek kernachtig samen: hij wil 'een algemeen ende aaneengeschakelt, dog kort begrip mededelen van de oprechting ende bevestiging onzer Gereformeerde Republyk'.⁵¹ Daarin slaagt hij uitstekend, want al in dit voorwoord biedt hij een vrijwel compleet beredeneerd historiografisch overzicht.

Opvallend is dat Van Velzen duidelijk oog heeft voor de nuances die er onder gereformeerden rond 1648 waren in hun houding tegenover de vrede. Zo signaleert hij heel evenwichtig de afwijkende houding van Utrecht en Zeeland.

Vele onder de geestelijke en wereltlijke Heeren, byzonder in Zeeland en Utrecht, ja ook in Holland, en andere provincien, waren onvergenoegt over dezen vrede, ende voerspelden allerleie kwade gevolgen daar uit wegens den koning van Vrankryk, terwijl de meesten evenwel dezelve preezen ende daer over zeer verblijd waren, waer toe ze goede redenen hadden.⁵²

En even verder:

De voltooiing van Nederlants gemeenebest in den Westphaelsen vrede is geschiet door het Schild van Jehovaas hulpe en door het sweert onzer hoogheit, dat de Heere in handen genoomen hadde (...) Dit zal buiten twijffel hartelijk erkent ende betoogt zijn door de leeraers op den plegtige dank- en bidtdag daarover gehouden den 10 juni [1648], immers van hen die voor dien vrede waren.⁵³

Van Velzen laat naar zijn opvatting over de vrede niet raden. Hij acht de gesloten vrede gelukkig, want 'ook is den oorlog ende de continuatie van dien niet geoorloft als in cas van de uiterste noodzakelijkheid, die er toen niet was'.⁵⁴ Behalve Van Velzen hebben ook andere predikanten zich in geschrifte uitgelaten over de Vrede van

Munster ter gelegenheid van de herdenking in 1748. Van Velzen is echter representatief voor de opvatting die over deze vrede binnen de toenmalige gereformeerde orthodoxie werd gehuldigd.

Zoals elders in deze bundel blijkt, is bijvoorbeeld de visie van Johannes Barueth (1709-1782), een bekende 18e-eeuwse vertegenwoordiger van de gereformeerde populaire historiografie, niet anders dan die van Van Velzen.⁵⁵

Conclusie

In de manier waarop gereformeerden de Vrede van Munster beoordeelden, is een drietal fasen te onderscheiden. In de betrekkelijk kortdurende eerste fase waren enige gereformeerde predikanten - evenals sommige politici - van oordeel dat de vrede met Spanje 'ontijdig' werd gesloten. De kritische geluiden van de zijde van gereformeerde predikanten concentreerden zich in en kort na 1648 met name in Zeeland en Utrecht. Zij sloten daarmee aan bij de politieke lijn die de overheden van deze gewesten tot kort voor de ratificatie hadden gevolgd. Ook nadat de politici in deze gewesten zich neergelegd hadden bij de vrede, bleef de kritiek van gereformeerde theologen echter nog hoorbaar. Da Costa's dichterlijke beschrijving van de reactie van de 'Kerk van Christus' op de Vrede van Munster is dus te ongenueanceerd positief.

Toch hield de kritisch-afwijzende opvatting niet lang stand. Al vóór het rampjaar 1672 was de kritiek verstomd en diende zich de volgende fase aan. Een kleine verandering in de (postume) heruitgave van het geschrift *Vrymoedige aenspraeck, aen Lijn Hoogheyde de Heere Prince van Orangien van de hand van de notoire tegenstander van de 'Spaanse vrede', Maximiliaan Teellinck*, symboliseert deze omslag. In de editie van 1650 wordt Spanje als de blijvende aartsvijand afgeschilderd; in de editie van 1672 is deze stilzwijgend vervangen door Frankrijk. De veronderstelling dat de politieke en militaire gebeurtenissen - oorlogen met Engeland en Frankrijk - deze ontwikkeling in hoge mate bepaald zullen hebben, ligt voor de hand. Wel blijven populariserende gereformeerde historiografen het jaar 1648 nog lang beschouwen als een keerpunt. Overheersten vóór dat jaar de zegeningen, vanaf de datum waarop de vrede werd afgekondigd, begonnen de oordelen. Daaraan werd echter geen negatief oordeel over de vredesluiting als zodanig meer gekoppeld.

Uitgesproken positief - de derde fase - werd de gereformeerde beoordeling van de vrede pas in de loop van de 18e eeuw, te beginnen met Johan Blomhert. En met de viering van honderd jaar Vrede van Munster was er al helemaal geen plaats meer voor twijfel over de juistheid om in 1648 de vrede met Spanje aan te gaan.

Noten

...

12 Kist, *Neêrland's bededagen en biddagsbrieven* 1, p. 247v.

13 De volledige titel luidt: *Vrede predicatie, uytgegeven voor de veyde Nederlanders, om haer grondelijck te onderrichten door wat middelen de verkregen vrede haer een Christelijcke, eerlijcke, vaste en gezegende vrede mach sijn en blijven. Mitsgaders een grondigh bewijs, dat het een Christelijcke magistraet ongeoorloft is in plaetsen daer over sy te gebieden hebben, de Paepsche superstitionen ende afgoderyen toe te laten, ende volgens dien, dat de tegenwoordige Reformatie by hare Hog. Mog. aengesteld in de Meyerye van den Bosch, Baronye van Breda, etc. is conform Godts Woort, en volgens dien by de Paepschgesinde ende vele libertijnsche Christenen sonder reden wert tegen gesproken (Amsterdam 1648). Over het tweede gedeelte in dit boekje deelt Maximiliaan mee dat hij dit al eens eerder onder een andere titel heeft gepubliceerd (p. *9r). Dit gedeelte heeft een eigen titelblad, dat overigens buiten de doorlopende paginering valt. Inderdaad luidt de kopregel op de pagina's van dit gedeelte*

anders dan de op dit titelblad vermelde tekst, namelijk: 'Corrosijf tegens de in-etende Pestkole van 't Pausdom' (p. 103-183).

14 Vrede predicatie, p. **5r, vgl. **6r. De insinuatie dat hij en andere predikanten door Frans goud zouden zijn omgekocht, mist tot nog toe elke grond; vgl. J.J. Poelhekke, *De Vrede van Munster* ('s-Gravenhage 1948), p. 416.

15 Artikel 19 van het vredesverdrag luidt: 'De Onderdanen en Ingesetenen vande Landen vande gedachte heer Coninck, comende inde Landen van de voornoemde Heeren Staten, sullen haer ten opsichte vande publike oeffeninge van Religie, moeten gedragen in alle zedicheijt, sonder eenich schandael te geven, met woorden off met wercken, en sonder eenige lasteringe te spreucken; en het selve sal worden geobserveert bijde Onderdanen in Inwoonderen vande Landen der voorseyde Heeren Staaten comende inde Landen van sijne Majesteijt', Groenveld en Van der Weel, *Vrede van Munster 1648-1998*, p. 51.

16 Vgl. S. Groenveld, 'Unie, religie en militie. Binnenlandse verhoudingen in de Nederlandse Republiek voor en na de Munsterse Vrede', in: *De zeventiende eeuwXIII* (1997), p.. 68-72.

17 De volledige titel luidt: Vrymoedige aenspraeck, aen sijn Hoogheyt de Heere Prince van Orangien, Grave van Nassauw, etc. Stadthouder en Capiteyn Generaal van Gelderlandt, Hollandt, Zeelandt, etc. Admiraal Generael van de zee. Gestelt tot waerschou'inglr en noodige opmerckingh in desen verwerden en kommerlijcken stant van ons lieve Vaderlandt (Middelburg 1650, Knuttel 6857; uitgave uit 1672: Knuttel 10267). Voor de clisvu,ssiv die dit geschrift opriep, verwijzen we naar M.Th. Uit den Bogaard, *De Gerei rn meervelen en Oranje tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk (Groningen/Djakarta 1955)*), p, 68 78 en naar R. Bisschop, *Sions Vorst en volk. Het tweede-Israëlidee als theocratisch concept in de Ger. Kerk van de Republiek tussen ca. 1650 en ca. 1750* (Veenendaal 1993), p, 2.19v.

18 Bisschop Sions Vorst en volk, p. 219.

19 De volledige titel luidt: Vruchte-losen biddach, of vrymoedich ende ootmoedich versoeck, aan de Christelijke overheden der Vereenichde Nederlanden. Vertoonende: hoe nodig het is dat sommige dingen eerst worden verbeterd, eer wy regt de segen Gods over ons land ende vrugt van onse beden-dagen mogen verhopē (z.p. 1655, Knuttel 7705).

20 A.C. Duker, *Gisbertus Voetius II* (4 dln, reprint Leiden 1989), p. 307 noot 1.

21 Vruchte-losen biddach, p. 16-19; cit. op p. 19.

22 Vruchte-losen biddach, p. 24.

23 Vgl. ook Kist, *Necrland's bededagen en biddagsbrieven I*, p. 249-251. Al eerder waren overigens geschriften van soortgelijke strekking verschenen, bijvoorbeeld in 1650 *De naween van de vrede. Ofte ontdeckinge van de kommerlycke ghelegentheydt onses lieven Vaderlands: Tot waerschouwinghe van alle sorgeloose menschen, op dat sy niet, na het exempel van andere rijcken, subtelijck van 't ongeluck, overvallen wierden. Met de remedien daer teghen, om van alle soorten van menschen, politijcke, geestelijcke ende particuliere ingesetenen in 't werck ghestelt te worden. Door een liefhebber der waerheydt. Inhoudelijck vertonen beide werkjes zoveel overeenkomst, dat het niet uitgesloten is dat de Vruchte-losen biddach een uitwerking is van De na-ween van de vrede. Beide pamfletten hameren op hetzelfde aambeeld, met dit verschil dat de auteur van De na- ween van de vrede (1650) aanspoort tot het houden van biddagen om alert te raken op de dreigende oordelen, terwijl de auteur van de Vruchte-losen biddach (1655) juist stelt dat het houden van biddagen geen zin heeft zolang men niet beseft hoe dringend noodzakelijk het is om de zonden te laten.*

24 J. Wagenaar, *Vaderlandsche historie, vervattende de geschiedenissen der nu Vereenigde Nederlanden, inzonderheid die van Holland, van de vroegste tyden af uit de geloofwaardigste schryvers en egte gedenkstukken samengesteld*XI (21 dln, Amsterdam 1749-1759), p. 494v.

25 Vgl Kist, *Neêrland's bededagen en biddagsbrieven I*, p. 215-222.

26 Vgl Kist, *Neêrland's bededagen en biddagsbrieven II*, p. 184v.

27 De Utrechtse biddagbrieven zijn bijvoorbeeld volledig uitgeschreven in de Publicatieboeken van de Utrechtse vroedschap. Die van 1649 en 1650 in Publicatieboek 16481653, Stadsarchief Utrecht II, inv.nr 153 (te vinden in het Utrechts Archief).

28 Vgl J.C. Breen, 'Gereformeerde populaire historiographie in de zeventiende en achttiende eeuw', in *Christendom en historie. Lustrumbundel uitgegeven vanwege het Gezelschap van Christelijke Historici in Nederland* (Amsterdam 1925), p. 213-242.

- 29 De volledige titel luidt: De wonderen des Allerhoogsten, ofte aanwyzinge van de oorzaken, wegen en middelen, waar door de Geuniëerde Provintien, uyt hare vorige onderdrukkingr zoo wonderbaarlyk, tegen vermoeden van de heele wereld, tot zoo grote magt, rykdom, teer en ontzaggelykheid zyn verheven; gelyk deselven in verscheydene voorname historieschryner voorkomen, en tot nodiggebruyk, en verscheydene nuttigheden, na deses tydsgelegenheid bli een vergadert zyn (Amsterdam 1751.7; le druk Middelburg 1668).
- 30 Van de Velde, De wonderen des Allerhoogsten, p. 6.
- 31 Van de Velde, De wonderen des Allerhoogsten, p. 276.
- 32 Van de Velde, De wonderen des Allerhoogsten, p. 294.
- 33 Van de Velde, De wonderen des Allerhoogsten, p. 589-616.
- 34 De volledige titel luidt: Twist des Heeren met Sijnen wyngaert, deselve over nijgende min misbruyck Sijner weldaden, onvruchtbaarheydt in 't goede, en al te dartele weelderigheydt, in schadelijcke nieuwicheden van opinien, en schandelijcke outheydt van quaade seden met bedreyginge van Syn uysterste ongenade (Utrecht 1710.4; 1e druk Leeuwarden 1669;
- 35 Witsius, Twist des Heeren met Sijnen wyngaerd, p. 145v; vgl. 148- 153 en 460 etc
- 36 De luidt: Nederlandts vloek en zegen, enz
- 39 Costerus, Nederlandts vloek en zegen, p. 56-64.
- 40 De volledige titel luidt: Gerigtshandelingen van den Allerhoogsten God met Zijn volk van Nederland. Behelzende: eene verhandeling van verscheidene gewigtige theologische stoffen, met een beknopt historisch verhaal van de oordeelen en wondere goedertierenheden des Heeren, aangaande de Gereformeerde Kerk, voornamelijk in ons vaderland, tot op dezen tijd. Aangelegd om op te wekken tot bewering en schuldige dankbaarheid (2 dln, Utrecht z.j.; le druk Rotterdam 1707).
- 41 Fruytier, Gerigtshandelingen van den Allerhoogsten God I, p. 417-533.
- 42 Fruytier, Gerigtshandelingen van den Allerhoogsten GodII, p. 258-382 (tot 1648) resp. 383-544 (1648-1706).
- 43 De volledige titel luidt: Nederland verhoogd door wonderen van Gods Voorzienigheid onder 't bestuur van de Prinsen van Oranje en Nassau (Utrecht z.j.; 1 e druk 1730).
- 44 Blomhert, Nederland verhoogd, p. 375.
- 45 Kist, Nee'rland's bededagen en biddagsbrieven II, p. 184v.
- 46 Vgl. Kist, Neêrland's bededagen en biddagsbrieven II, p. 279.
- 47 Kist, Neêrland's bededagen en biddagsbrieven II, p. 351v. Ook in Dubtsland - met een zoveel scherpere machtstegenstelling tussen protestantse en rooms-katholieke staten - lijkt in 1698 eveneens geringe aandacht geschonken te zijn aan de 'Westfaalse vrede vijftig jaar eerder, terwijl de herdenking in 1748 op vergelijkbare wijze als in de Republiek aandacht kreeg. Overigens schijnt deze juist in Munster maar gering geweest te zijn; zie H. Duchhardt, *Das Feiern des Friedens. Der Westfälische Friede im kollektiven Gedächtnis der Friedensstadt Münster* (Münster 1997), p. 32-38.
- 48 Kist, Neêrland's bededagen en biddagsbrieven II, p. 666-668.
- 49 Naar mijn mening is de veronderstelling dat de herdenking in 1748 vooral in Holland plaatsvond, dan ook onjuist (zie H. de Schepper en J. de Vet, 'De herdenking van de Vrede van Munster in 1748 en 1948', in: *De zeventiende eeuw* X111 (11997), p. 13). De mening die daar verwoord wordt, stoelt teveel op gesignaleerde publicaties met literaire pretenties die rondom deze herdenking verschenen. Overigens lijkt hun bewering in tegenspraak met de invloed die zij terecht aan de 'kanseltoespraken' - d.w.z. preken - toekennen (zie p. 17 van genoemd artikel).
- 50 De volledige titel luidt: Gedenk- en dank-reden over de oprichting ende bevestiging van Nederlants Gereformeerde Republyk, le druk 1748. Deze preek is aanvankelijk apart verschenen, maar naderhand opgenomen in Van Velzens Kerkelyke redevoeringen of verzameling van vyfen twintigpredikationen over verscheide plaatsen des O. en N. Testaments by verscheide gelegenheden gedaan (2 dln, Groningen 1758.2), p. 51-422. Tussen p. 350 en 351 bevinden zich tien pagina's buiten de doorlopende 'paginering. Deze pagina's bevatten een soort voorbericht aan de lezer.
- 51 Van Velzen, Gedenk- en dank-reden, p. XX*2r.
- 52 Van Velzen, Gedenk- en dank-reden, p. 408v.

53 Van Velzen, Gedenk- en dank-reden, p. 410.

54 Van Velzen, Gedenk- en dank-reden, p. 414.

Toegevoegd red. St. Gihonbron
Uit *De Wonderen des Allerhoogsten*:

... Wat *Frankrijk* aangaat, 't is waar, wat de Staten van Zeeland in 1648 getuigden, dat de historiën bij de nakomelingschap niet genoeg geloofd zullen worden, wegens de weldaden van Frankrijk genoten, daar er nochtans door Jan Velij in het tweede deel van zijn vredehandelingen naar waarheid over geschreven is.

Wie weet niet, welke hulp wij tegen de *Bisschop van Munster*, van hetzelfde rijk genoten hebben? Hoewel Van Reijd op het jaar 1598 te kennen geeft, dat Frankrijk zijn verbond met ons gedurig verbrak, opdat wij zouden leren achtgeven op dat verbond, hetwelk Prins Willem gemaakt had met de *Potentaat aller potentaten*. De Heere heeft de zaken van Nederland zó bestuurd, dat wij het minst uitgericht hebben, als wij de meeste hulp van mensen hadden, zoals wij ons nog kunnen herinneren uit de laatste inval in Brabant, en de veroveringen van Thienen, met behulp van Frankrijk; toen wij te samen 50.000 man voetvolk en 10.000 paarden, sterk waren. Ja, toen hebben wij door het verlies van Schenkenschans de zwaarste slag gekregen, waaruit het land een zwaar onheil beschoren was, zo de Heere er niet genadig in voorzien had door de werkzaamheid en het beleid van Prins Frederik Hendrik.

...

Heeft de Heere ons verheerlijkt door en om Zijn wet en woord, en de zuivere godsdienst, zo worden wij verder opgewekt:

1. Om terdege en wel te overwegen en te behartigen, hoezeer het Verenigd Nederland aan zijn God is verbonden, en het volk Gods daarin verplicht is tot de lof en de verheerlijking van hun God.
2. Om 's Heeren Woord, Zijn heilige waarheid en de Gereformeerde godsdienst hoog te achten en te handhaven, uit te breiden, en voort te zetten.
3. Om te onderzoeken wat de oorzaak is van zulk een droevige omkering van zaken, zowel van onze ontzaggelijkheid, als van onze voorspoed, nering en koophandel enige jaren geleden; en in het bijzonder, waarom 's Heeren vloek onder ons is, sinds de afkondiging van de Spaanse Vrede, de 5e juni 1648, en dat door de voortdoring van die vloek ons zoveel ellenden gedrukt hebben.

Kerkelijke redevoeringen

of verzameling van 25 predikationen over verscheiden plaatsen des Ouden en Nieuwen Testaments bij verscheidene gelegenheden gedaan door Cornelius van Velzen, in leven S.S. Theologisch Doctor en Professor op de academie van stad Groningen en Ommelanden.

2e druk.

Vermeerderd met 10 predikationen en 3 volkomen registers van zaken over het gehele werk.

1e deel.

Bij Jacob Bolt, boekverkoper. Groningen 1758.²

Gedenk en dank-reden over de oprichting van de Gereformeerde Republiek der 7 Provinciën onder de Roomsgezinde koningen van Spanje en Heren der 17 Provinciën van Nederland, sedert het jaar 1506-1609; en over deszelfs bevestiging, zo door het Bestand van Antwerpen, getroffen 1609, als bijzonder door den Munstersen vrede, besloten de 30e januari 1648 en gepubliceerd de 5e juni daaraan volgende.

In een verklaring en toepassing van Deuteronomium 33 vers 29.

Gedaan te Groningen de 26e mei 1748 des morgens in de A.K, en nu veel vermeerderd.

Uitgegeven door Cornelius van Velzen, in leven S.S. Theologisch Doctor en ordin. Prof. op de Universiteit van Stad en Lande.

Uit de voorrede, blz. 7:

... Ik wilde de Nederlanders welke geen grote werken kunnen of willen lezen over de Staat van ons land, een beknopt en klaar denkbeeld geven van de oprichting en bevestiging van onze Republiek en enige voorname dingen melden welke daartoe behoren. Vooral ook die waarin Gods hand nadrukkelijk te zien was; en wel in een beredeneerde samenhang om er beter over te kunnen oordelen.

Hiertoe kwam mij voor nodig en nuttig eerst te melden aan de ene zijde de koningen van Spanje onder welke de zaken zijn voorgevallen en hoelang zij geregeerd hebben met de gouverneurs en gouvernante over de Nederlanden, onder welke besturing de dingen zijn gebeurd, ook de tijd van derzelfder regering. En daarna aan de andere zijde de gouverneurs der protestantse Heren Staten der 7 verenigde Provinciën, bijzonder de prinsen van Oranje en Nassauw, onder welke besturing onze Republiek opgericht en bevestigd is tegen de woelingen van Spanje; daarbij de tijd die zij geregeerd hebben. Wat onder elk, en de jaren waarin het is voorgevallen, zal de lezer aangetekend vinden.

Wij gaven in onze redevoering van de 26e mei van dit jaar alleen een verhaal van de Munstersen vrede en besloten dat met een practicale toepassing welke achter dit verhaal opvolgt. In deze uitgegeven leervrede gaat vooraf een verklaring over Deut. 33 vers 29 en een relaas van de opkomst en de voortgang van onze Republiek tot op de vrede van Munster, waarvan in de gemelde redevoering niets gezegd was; en

² Ingevoegd door Red. St. Gihonbron

wegens de korthed van de tijd binnen welke een predikatie moet gedaan zijn, niets kon gemeld worden. Er kwam mij geen genoegzame reden voor om deze verhandeling de vorm van een traktaat te geven, te minder omdat de historische toepassing naar de inhoud van de tekst geschikt is; en veel van de minder bedreven in de geschiedenissen - om wiens wil in het bijzonder dit historisch verhoog uitgegeven wordt, - graag een gemoedelijke toepassing daarbij hebben; en de zaken met opzigt op de Heilige Schrift en Gods hand die er in te zien was, liefste mogen verhandeld lezen.

Lichter konden wij verder gegaan hebben in de historische toepassing, óf van Anno 1648 tot op de vrede van 1713 te Utrecht gesloten, óf het begin van de tegenwoordige oorlog met Frankrijk, maar die uitbreiding zou de palen van een Gedenk- en Dankreden te buiten gaan.

Zullende deze historie nochtans op deze wijze vervolgen, zo de Heere wil in een Dankpredikatie over de Verlossing van Groningen in het jaar 1672 uit de handen van de Bisschop van Munster en Keurvorst van Keulen, gelijk in de toepassing van deze leerreden bericht wordt.

Geniet er iemand uit het lezen van dit ontwerp enige vrucht, het zal hem verblijden, die zich noemt des goedgunstigen lezers volvaardige de dienaar,
Cornelis van Velzen.

Groningen, de 5e juni 1748

Tekst

Welgelukzalig zijt gij o Israël, wie is u gelijk? Gij zijt een volk verlost door de Heere, het Schild uwer hulp en Die een zwaard is uwer hoogheid. Daarom zullen zich uw vijanden u geveinsdelijk onderwerpen; en gij zult op hun hoogten treden. Deuter. 33:29

Na een korte inleiding en samenhang van deze tekstwoorden gaat Van Velzen over tot de verdeling en verklaring van de tekst. Deze omvat circa 14 bladzijden in de oude druk. Blz. 351- 368

Hij vervolgt daarna toepassingen en gaat direct over van het grote geluk van Israël of Nederland: (Blz. 368)

O Nederlands Israël, gij zijt ook een welgelukzalig volk en weinige volkeren in Europa zijn u gelijk in de gelukzaligheid. Want gij zijt verlost door de Jehovah als een Schild ter hulp en Zwaard van hoogheid. Ja uw vijanden hebben zich aan u geveinsdelijk moeten onderwerpen; en gij hebt op derzelfder hoogten getreden!

Om dit wat bijzonderder te vermelden overeenkomstig de verklaarde tekstwoorden, moet ik onderscheiden een tweërlei verlossing van Nederlands Israël, ofwel een uitleiding van hetzelfde uit Egypte en een inleiding in het land Kanaän.

De uitleiding van ons Israël uit Egypte in de woestijn en deszelfs nadrukkelijke bewaring daarin strekken zich uit van het begin van de 16e eeuw of 1506-1609.

- a. Elk opmerkende verneemt op het horen van de woorden dat wij onderscheiden de uitleiding van ons volk uit Egypte in de woestijn, welk geschied is van 1579-1583 en
- b. de inleiding van het uitgevoerde Israël in een woestijn van het jaar 1583-1609.

De uitbreiding van Nederlands Israël uit Egypte kan niet recht verstaan worden, of men moet een historisch verhaal geven van het Egypte, waarin het geweest is; en van

de verdrukkingen die het daarin heeft moeten ondergaan.

Na een omschrijving hiervan gaat van Velsen verder op bladzijde 370:

... Onder deze overheden en stadhouders is de Reformatie in dezelve opgekomen en doorgebroken.

Vooraf moeten wij zeggen, dat de zaden van de Protestantse godsdienst te lang voor de tijd van Luther en Zwingli in de 17 Nederlandse Provinciën gezaaid zijn door de Waldenzen uit Frankrijk. Want velen van hen zijn al in de 13e eeuw, wanneer zij in Frankrijk opkwamen, uit dat koninkrijk gevlucht, bijzonder naar Vlaanderen; en daarvan Flandri of Vlaandersen zijn genoemd.

In de 15e eeuw hebben de Wiclefieten uit Engeland hun Hervormde geloofsleer in Nederland gebracht. En daar toentertijd gevonden overblijfsels van de Waldenzen die de Bijbel in Nederduitse Rijn vertaald hadden.

In het jaar 1421 zijn er te Douay in Vlaanderen venen die niet wilden wederkeren tot de Roomse godsdienst en kerk deerlijk verbrand. Zo waren er in de 16e of Reformatie-eeuw in Vlaanderen en andere provincies van Nederland vele overgebleven Waldenzen en Wicklefieten die gretig omhelsden de leer van Luther in Duitsland en van Zwingli in Zwitserland.

In de 16e eeuw tot op het jaar 1579 of 1581 wanneer 7 uit de 17 provinciën een bijzonder volk werden, hebben de Protestanten zowel Lutheranen als Calvinisten om de Hervormde godsdienst zware verdrukkingen moeten uitstaan. ...

Van Velsen vervolgt daarna met een kernachtige beschrijving van de vervolging vanwege de Religie en het Bestuur van de plaatselijke en landelijke overheden. Tenslotte komt hij bij het doel en de omstandigheden waarin de *Vrede te Munster* is gesloten, te beschrijven. Te beginnen op bladzijde 400.

In 1642 bezocht God Spanje zeer zwaar door het laten doorgaan van dat zelfs zilvervloot Welkers verlies op 300.000.001 geschenk werd dat de weg baande om ernstig over de vrede met Nederland onderhandelen.³

Dat begon in het jaar 1644 te Munster en hiertoe was de koning te meer genegen omdat hij wel begrepen dat hij eindelijk de overige 10 provinciën die nog in zijne handen waren, zowel als de 7 geünieerde wellicht zou kunnen verliezen en die door de Staat en Frankrijk, welke de Staat bijstond, konden onder hen verdeeld worden ingevolge het traktaat van Partagie met Frankrijk gesloten door de Staat 1634.

Om recht ten lid van deze vrede te hebben moet men aanmerken dat de *algemene vrede van Europa werd in het jaar 1648 getroffen is, genoemd wordt de Westphaalse vrede*, omdat ze is ingegaan in het hertogdom Westphalen een wijldlustig landschap in Duitsland gelegen aan de Weezer ter linkerhand naar de Rijn toe; tot welk hertogdom behoort het bisdom Munster; én het bisdom Osnabrugge; welkers hoofdsteden zijn Munster en Osnabrugge, 8 mijl van elkander liggende; die men met de *bisdommen* van die namen niet moet verwarren.

Voorts moet men wel onderscheiden de *Munsterse vrede en de Osnabrugse vrede* ofschoon beide in hetzelfde jaar gesloten werden. Want te Munster is in dat jaar

³ Abel Tasman is het bekendst door zijn reizen tussen 1642 en 1644; bij de Filippijnen kon hij de Spaanse zilvervloot uit Mexico te onderscheppen.

gemaakte vrede tussen Spanje en Nederland of de 7 verenigde provinciën; en te Onnanrugge de vrede tussen de keizer en de koning van Zweden en Frankrijk.

Gedurende de oorlog in Duitsland waren er verscheidene traktaten opgesteld maar werden wederom verbroken. Totdat eindelijk door bemiddeling van Christiaan IV koning van Denemarken de 15e december 1641 binnen Hamburg werd vastgesteld dat men de steden Osnabrugge en Munster tot de onderhandeling zou nemen om de twist wegens de voorrang onder de Mogendheden te vermijden.

Men zou te Munster handelen over de vrede met de Fransen en andere Roomse mogendheden. Maar te Osnabugge - daar Gustaaf, een natuurlijk broeder van Christina koningin van Zweden sedert 1634 als bisschop regeerde, met de koning van Zweden, die Luthers was, en de pauselijke Nuntius te Munster niet wilde erkennen, in onderhandeling treden.

Men begon eerst over de vrede te onderhandelen in 1644 waarin de Heren Staten de geünieerde provinciën door afgezanten van de koning van Frankrijk Lodewijk XIV, of liever de kardinaal Mazarijn, zijn 1e staatsminister die alles in het rijk bestuurde, in Den Haag vermaand werden of aangezet om ook gezanten naar Munster te zenden en vrede te maken bij deze gelegenheid met de koning van Spanje. En tegelijk te sluiten een traktaten met de Staten *volgens hetwelk geen van beiden te Munster een afzonderlijke vrede zou maken met Spanje*. En Frankrijk stond eindelijk de titel van Hoogh-Mogende Heren toe aan de Staten van de Geunieerde provinciën; hoewel deszelfs afgezanten die in het eerst aan de Staten weigerden te geven.

Men kan zich geen volledige begrip van de Westphaalse vrede maken of moet weten dat keizer Ferdinand de III met Zweden en Frankrijk, welke zich bij Zweden gevoegd heeft, in oorlog waren. Die oorlog was begonnen in benaauwdheden uit de onderdrukking der protestanten in dat koninkrijk door Matthias, keizer van het Duitse rijk en koning van Bohemen van anno 1612-1619, tegen de inhoud van de Passauwse religievrede in het jaar 1552 door keizer Karel V ingegaan.

Want gemelde koning Matthias verminderde de vrijheid van godsdienst door zijn voorzaat Rudolf de IIe aan de protestanten, in het bijzonder aan de Lutherse Bohemers toegestaan. Ja, poogde dezelve - door list evenwel meer als door geweld - tot de gemeenschap der Roomse kerk weder te brengen. Dit werd door de evangelische regenten van Bohemen zo kwalijk genomen dat ze besloten hun vrijheid te verdedigen tegen de pogingen van Matthias; gelijk 200 jaren tevoren door de Hussieten in Bohemen onder een dappere veldheer Ziska zich manmoedig hadden verdedigen tegen keizer Sigismond.

Aanstonds pleegden ze wreedheid jegens 3 raadsheren van de keizer Matthias welke hun religie-grieven weigerden behoorlijk te verstaan. Of, wierpen die anno 1618 te Praag uit een venster van het kasteel wel 27 ellen hoog; dat geenszins te prijzen was.

En als in het jaar 1619 de keizer en de koning Matthias stierf, gaan de evangelische Stenden van Bohemen des overleden koning Matthias' volle neef Ferdinand, - gedecimeerde koning van Bohemers en hetzelfde jaar nog keizer, - voorbij in de verkiezing van een nieuwe koning van Bohemen omdat die Ferdinand een vijand der protestanten was; en maken in plaats van hem koning van Bohemen Frederik de V, keurvorst van de Palts die de gereformeerde godsdienst omhelsde. Hieruit is ontstaan een hevige oorlog die wel 30 jaar geduurd heeft en met de Osnabrugse vrede eerst een einde nam. Ze begon in Bohemen tussen keizer Ferdinand IIe en Frederik V Palts Graaf. Maar deze werd 1620 van Ferdinand, of zijn veldheer Maximiliaan van Beieren geslagen en overwonnen, niet ver van Praag en verliest daarop het koninkrijk

Bohemen.

Deze oorlog werd ras uit Bohemen naar Duitsland overgebracht in het bijzonder naar de Palts. En in 1622 is door Ferdinand krijgsoverste Tilly de schone stad Heidelberg ingenomen en verwoest en die voortreffelijke bibliotheek - wiens opzichter de geleerde Janus Gruterus was in triomf naar Rome gevoerd. Dus verloor Frederik V ook zijn Palts Graafschap en keurvorstendom en vluchtte hij met vrouw en kinderen naar Holland; hebbende daar verscheiden jaren als een gewoon heer geleefd. En eindelijk nog te Mens in Duitsland gestorven zijnde in 1632, 16 jaar voor de Westphaalse vrede.

Haast ontstond er een religie-oorlog in Duitsland en verscheiden protestantse vorsten verenigden zich met de koning van Denemarken die Luthers was, om de roomse keizer Ferdinand te kunnen weerstaan. Maar ze konden niet en werden geweldig van Ferdinand onderdrukt. Totdat de dappere Gustaaf Adolf, koning van Zweden de Lutherse religie toegedaan zijnde, zich in deze religie troebelen mengt en de loop der wapenen van keizer Ferdinand geweldig stuit. Deze oorlog is na de dood van Gustaaf Adolf tussen de keizer en Zweden gecontinueerd door Christina koningin van Zweden ofwel door de rijkskanselier ook Oxenstierus, onder wiens opzicht Christina stond, nog jong zijnde.

Deze bracht er Frankrijk mede in tegen de keizer, terwijl Spanje zich voegt bij keizer Ferdinand. Deze oorlog is vervolgens door de gemelde mogendheden voortgezet met verscheiden succes. Totdat eindelijk de Zweedse generaal Wrangel, de bekende Ferdinand de 3e welke zijn vader Ferdinand de 2e was opgevolgd in 1637, gedwongen heeft de wapenen neer te leggen en vrede van de Zweden te verzoeken.

Te weten in het begin van 1646 raakte Wrangel met zijn leger uit Bohemen in Duitsland en loopt het af zonder merkelijke tegenstand der keizersen. En de Beijer vorst vreesde voor deze overwinnaar gaat in 1647 en stilstand van wapenen aan met de Zweden. Anno 1648 verwoest Wrangel het land van Beieren omdat deszelfs heer en keurvorst de ingegane wapenstand had geschonden.

De Hessen met de Zweden verenigd zijnde over bewonen toentertijd de keizerlijken. Eindelijk werd door de Zweden Praag de hoofdstad van de Bohemers ingenomen. En dus keizer Ferdinand 3e beroofd van het rijk, bood een om hetwelk de dertigjarige oorlog was aangevangen. Ja de oorlog eindigt in hetzelfde Rijk daar ze eerst in begonnen was.⁴

Zo dwongen toentertijd de Zweden de keizer Ferdinand de 3e tot vrede in Osnabruggen gelijk 100 jaar bijkans tevoren keizer Karel V gedwongen werd de Luthers en de Passauwse religievrede te geven in Duitsland door Maurits keurvorst van Saksen en andere protestantse prins en de koning van Frankrijk Hendrik de 2^e, nadat keizer Karel de protestanten in Duitsland en Nederland geweldig onderdrukt had.

Tevreden met de roomse keizer Ferdinand de 3e en de lutherse Zweden werd getroffen 1648 nadat de onderhandelingen over de vrede tussen de gemelde mogendheden zeer traag waren voortgezet sinds anno 1644. Dewijl elk hoopte op een beter succes van zijn wapenen en daarna condities te bedingen. Een. Wat er sedert het jaar 1644 door het zwaard des oorlogs uitgericht werd in Duitsland zullen we niet verhalen als te ver buiten ons tegenwoordig oogmerk. Maar kort vermelden de

⁴ Terwijl de Republiek verwickeld was in de Tachtigjarige Oorlog, of de Opstand, ontstonden elders in Europa ook oorlogen die lang duurden en verregaande politieke en sociale gevolgen hadden. De Dertigjarige Oorlog was een langslpend conflict dat vooral in de Duitse staten dood en verderf zaaide. Godsdiensttwisten speelden de hoofdrol in het conflict. 1618-1648

voortgang die de wapenen van de Staat en van Frankrijk tegen Spanje in de Nederlanden gemaakt hebben. En van de gewagen van de vrede tussen Spanje en de Staat tenminste gesloten.

De vrede met de roomse keizer Ferdinand de 3e en de Lutherse Zweden werd getroffen 1648 nadat de onderhandelingen over de vrede tussen de gemelde mogendheden zeer traag waren voortgezet sedert anno 1644. Daar elk hoopte op een beter succes van zijn wapenen om daarna condities te bedwingen.

Wat er sedert het jaar 1644 door het zwaard des oorlogs uitgericht werd in Duitsland zullen wij niet verhalen als te ver buiten ons tegenwoordig oogmerk. Maar willen kort vermelden de voortgang die de wapenen van de Staat en van Frankrijk tegen Spanje in de Nederlanden hebben gemaakt en dan gewagen van *de vrede tussen Spanje en de Staat te Munster gesloten*.

Prins Frederik Hendrik veroverde 1644 Sas van Gent en enige schansen nadat hij de Spanjaarden welke die stad poogden te ontzetten had afgeslagen. En de Staten bewerkte vrede tussen Zweden en Denemarken welke dit jaar tegen malkander in oorlog geraakt waren.

Anno 1645 worden de heren Staten aangezocht door Spanje om een afzonderlijke vrede *zonder* Frankrijk in te gaan; maar dit aanzoek werd ter instantie van Frankrijk afgewezen en de oorlog tegen Spanje gelijktijdig voortgezet. De Fransen wonnen voor zich de beste plaatsen in Vlaanderen en Artois. Prins Frederik Hendrik verovert na een belegering van 4 weken de sterke stad Hulst en enige daarbij gelegen schansen waarover de Hulstenaars een jaarlijkse dankdag gewoon zijn te vieren; en die gevierd hebben tot op de verovering van deze stad door de Fransen in het voorleden jaar 1747.

In het jaar 1646 hielpen Staten Duinkerken winnen voor de Fransen en zijnde nu eerst gevolmachtigden naar Munster om nevens Frankrijk over een vrede met Spanje te onderhandelen. Welke gezanten hier niet met namen uit te drukken (ze waren 8 in getal van de andere provinciën één maar van Holland twee; en worden gemeld van de heer De la Neuville en Atzema welke ook de ambassadeurs van de andere Hoven optekenden) en werden ontvangen met dezelfde eer en plechtigheden als die van gekroonde hoofden, zelfs door de gezanten van Spanje zijnde te Munster aangekomen de 11e januari 1646.

Daar Frankrijk zag, dat Spanje zeer naar een afzonderlijke vrede met de Staat haakte, besloot deszelfs koning de oorlog met meer kracht als tot nu toe gedaan had, voort te zetten; en maakte daarom nieuwe verbintenissen met de heren Staten of beloofde aan de Staat 12 maal *f* 100.000 tot de onkosten van de oorlog; mits dat prins Frederik Hendrik zou in het veld brengen een leger van 25.000 mannen te voet en 5000 te paard, behalve een goede vloot in zee.

Als de kardinaal Mazaryn de eerste staatsminister van Frankrijk, een gezant zond aan de prins om met hem de middelen te beramen tot het beleg van Gent of Antwerpen, kregen de Heren Staten een gezantschap van Spanje om over een afzonderlijke vrede *buiten Frankrijk om* te onderhandelen met aanbieding van zeer voordelige condities.

Hierover rakende Staten in een grote verlegenheid. Want men wilde wel vrede maken met Spanje maar vreesde voort Frankrijk, want het gemaakte contract met die Kroon streed daartegen. Daarbij waren deze provinciën *vóór* en geen, bijzonder Zeeland, tegen de vrede. Waarom men besloot alleen te antwoorden aan Spanje dat de Heren Staten voor de vrede niet ongenegen waren. Om deze reden werd dat jaar weinig uitgericht, te minder omdat prins Frederik Hendrik ziekelijk werd. En als zijn

Hoogheid enigszins hersteld zijnde in het leger kwam om Antwerpen te veroveren werd hij van een beroerte overvallen en kon de zaken van de krijg niet met genoegzaam overleg besturen.

Anno 1647 bewees de vloot der Staten de verwachte bijstand in het bemachtigen van Mardijk. Maar prins Frederik Hendrik stierf de 17e maart van dat jaar en werd opgevolgd van zijn zoon Willem II, maar 22 jaar oud zijnde. Die in zijn korte leeftijd verscheiden dingen heeft uitgevoerd, gemeld in de toepassing van onze uitgegeven leerrede over 2 Kronieken 16 vers 9.

Wij moeten ons ook bijzonder vestigen op de vrede van munster tussen Spanje en de Staat gesloten, of spreken van de onderhandeling tot die vrede en dan van de vrede zelf.

Wij zeiden even tevoren, dat de gevolmachtigden van de Staat te Munster waren aangekomen de 11e januari 1646. Zijn hoogheid Frederik Hendrik had hetzelfde jaar de Heren Staten aangeraden een eerlijke en voordelige vrede met Spanje aan te gaan indien ze te verkrijgen was, omdat ze oordeelde het tijd te zijn dat de Spaanse Nederlanden of de 10 overige provinciën gesteld werden tot een voormuur van de 7 Verenigde provinciën tegen Frankrijk. Hetgeen hen veel beter voorkwam als die aan Frankrijk te laten hechten. De Heren Staten vergden van Willem II alles goed te keuren hetgeen zij reeds met de Spaanse gezanten over de vrede verhandeld hadden. Waarop deze vorst zulk een voorzichtig antwoord gaf, dat men zich over deszelfs wijsheid verwonderde.

Er kwamen de 25e juli 1646, 3 of 4 Hollandse gevolmachtigden van Munster in Den Haag om bekend te maken dat zij te Munster over 70 artikelen het eens waren geworden met de Spanjaarden zonder tussenkomst van iemand, om er een stilstand van wapenen of een vrede op in te gaan; en die artikelen bij voorraad hadden getekend onder conditie dat er niets van dadelijk zou gesloten worden zonder kennis van Frankrijk.

De Franse ambassadeurs waren hierover geweldig verstoord hoewel dit laatste hen voor de Hollandse plenipotentiarissen⁵ verzekerd werd.

Hier nu deden der Staten afgezanten alle mogelijke moeite om Frankrijk met Spanje ook tot staan te brengen aldus mediators; doch tevergeefs want de Franse afgezanten brachten gedurig nieuwe zwarigheden eisen in waardoor de Graaf van Peneranda, een der Spaanse ambassadeurs eindelijk zo vertoornt werd dat hij uitriep: "Eerder zullen wij onze ouders doodslaan, onze vrouwen ophangen, onze kerken verbranden, en onze kerkbekers verkopen, als dat wij ons aan de Franse buitensporigheid en trotsheid willen onderwerpen."

Al de provinciën waren voor een vrede met Spanje, uitgenomen Zeeland, *die liever de oorlog met Spanje wilde voortzetten om door Kaperij grote buit te maken*. Evenwel kwam Zeeland in hetzelfde jaar van 1646 bij de andere provinciën; welke samen besloten de 16e november 1646 om aan een altijddurende vrede met Spanje te arbeiden, in plaats van een Treves of Bestand, daar het te Munster eerst heen wilde.

Daartoe hebben sedert dat besluit met al hun krachten gearbeid de afgezanten van de Staat. Ja deze gaven daarvan kennis aan de ambassadeurs van Frankrijk en beloofden deze te bewegen om met Spanje ook te arbeiden tot een bestendige vrede.

Maar tevergeefs. Frankrijk trachtte de Spaanse Nederlanden voor zich te bekomen of door een huwelijk van de jonge koning Lodewijk XIV met de Infante van Spanje, of

⁵ Gevolmachtigden, rechtsgeleerden

door een verruiming van het prinsdom Catalonië dat Frankrijk had veroverd, met de *Spaanse* Nederlanden.

Na dezen is het altijd het doel geweest van Frankrijk en het is het nog, de Spaanse Nederlanden welke door hen tegenwoordig voor het grootste gedeelte ingenomen zijn, voor zich in eigendom te bekomen en er dan de andere 7 verenigde provinciën door list of door geweld naderhand bij te krijgen. En langs deze weg een grote stap te doen tot een monarchie in Europa.

De Fransen op deze wijze geen Heer kunnende woorden van de Spaanse Nederlanden poogden door het voortzetten van de oorlog meester te worden van dezelve, of een groot gedeelte ervan. En wilden daarom naar geen vrede met Spanje luisteren. Ja, begeerden ook, dat de Staten met de vredehandel met Spanje zouden afzien. Althans drongen daar op aan met alle ernst dat de Staat geen afzonderlijke vrede moesten of mochten maken met Spanje, indien zij mannen van eer en trouw wilden blijven; volgens het traktaat ingegaan met Frankrijk 1634 en vooral 1644.

Evenwel werden de zo even gemelding conferentie tussen Spanje en Nederland nog nader tot stand gebracht en ondertekend de 8e januari 1647; maar onder beding wederom van der Staten zijde, dat er niets finaal dezen aangaande voor besloten zou gehouden worden, als met de voorkennis der Fransen. Hun Hoogmogenden of de meeste provincie keurden voor goed hetgeen door hun gevolmachtigden te Munster gedaan was, uitgenomen Zeeland en Utrecht; en der Franse ambassadeur de graaf van Servië kon daarin geen verandering krijgen bij de Heren Staten in Den Haag ofschoon hij daartoe zijn best deed.

Eindelijk wordt er in juli 1647 tussen Frankrijk en de Staat ingegaan een traktaat van Guarantie volgens hetwelk zij elkanders bezittingen moesten beschermen, indien Spanje na enige maakte vrede enige plaatsen van Frankrijk of van de Staat aantastte; dat is Frankrijk of de Staat beoorloogde.

Ondertussen konden of liever wilden de Fransen niet komen tot vrede met Spanje hoe menigmaal daartoe aangezet door de ambassadeurs van de Staat. Hetwelk dezen vrijheid gaf om voor het te gaan in het bewerken van een afzonderlijke vrede met Spanje zonder dat dit streed met de traktaten van de 1634 en 1644 tevoren gemeld; vooral niet indien Frankrijk tevoren zelfs met Spanje afzonderlijk buitenom de Staat heeft willen vrede maken, gelijk gezegd wordt.

Zo begrepen het ook de Staten van het Land welkers afgezanten daarop een afzonderlijke vrede sluiten met Spanje zonder Frankrijk en die wederzijds tekenden de **30e januari 1648**. Van deze vrede moeten wij nog een weinig nader spreken. En dan zeggen, hoe wij ons omtrent dezelfde tegenwoordig moeten gedragen.

Wij moeten letten op deze vrede en erbij voegen de vrede op het einde van het jaar of de 14e oktober 1648 te Osnabrugge gesloten.

De afzonderlijke vrede tussen Spanje en de Heren Staten te Munster gesloten de 30e januari 1648 stuitte de Fransman geweldig tegen de borst; en zij deden daar verdragen tegen. De koning van Frankrijk schrijft daarover een scherpe brief aan de Staten de 14e februari en later door zijn ambassadeur La Tuilerie die daartegen ernstig protesteren de 3e en de 17e maart in Den Haag. Ja poogt de ratificatie ervan te stemmen.

Maar tevergeefs, want de Heren Staten, immers die van Holland, oordeelden de 23e maart daaraan volgende dat aan de traktaten die men met Frankrijk had, was genoeg gedaan; de vrede handeling met Spanje was een gedaan werk en dat men het publiek

krediet bij de ambassadeurs te Munster geëngageerd moest gestand gehouden. Nochtans waren de provincie niet eens over deze gesloten vrede; bijzonder daarover niet, dat ze ingegaan was buiten en zonder Frankrijk. Hiertegen stelde zich de Staten van Zeeland en Utrecht; maar eindelijk komt Utrecht bij de andere 5 provincies. En deze 6 provincies ratificeren de gemaakte vrede in Den Haag, de 18e april. Ja zij doen een bezending aan die van Zeeland om dezelve te bewegen tot toestemming; maar vruchteloos. Niettegenstaande dat heeft het vredeswerk zijn verdere en volle beslag gekregen. Want de ratificatie van de gesloten vrede werd wederzijds uitgewisseld en met plechtige eed bekrachtigd onder de ambassadeurs te Munster de 15e mei en daarna op de 19e mei in Den Haag besloten ter vergadering, dat de bekrachtigde vrede zou worden gepubliceerd in de respectievelijk provincies de 5e juni naastkomende; die een vrijdag was; en ten zelfden dage de klokken zouden geluid, gevuurd en andere tekenen van blijdschap naar ouder gewoonte vertoond worden.

Dit is op de gemelde 5e juni geschied zelfs ook in Zeeland op dezelfde tijd en wijze om confusie te voorkomen, ofschoon deze provincie bleef bij de protestatie tegen de gemaakte hem geratificeerde vrede, zonder en buiten Frankrijk en daarom geen vreugdevuren aangestoken heeft; hetwelk te Leiden in Holland ook niet werd gedaan. Eindelijk is deze publicatie van de vrede bekrachtigd de 10e juni daaraan volgende door het houden van een algemene Dank- Vast- en Biddag waarop ingevolge resolutie van hare Hoogh-Mogenden God almachtig vurig en hartgrondig moest gedankt worden

- voor de onverdiende genade dat Zijn Goddelijke Majesteit aan de Staat dezer landen mitsgaders andere geassocieerde landschappen en steden had bewezen, dat de handelingen te Munster door Deszelfs goedertieren zegen waren gebracht tot besluit, ratificatie en publicatie van vrede.
- Ten andere God almachtig ootmoedig gebeden worden teneinde Zijn Vaderlijke goedertierenheid de gemaakte vrede genadig wilde zegenen en ten goede van de Staat der Verenigde Nederlanden en Gods kerk daarin mitsgaders geassocieerde landschappen en steden van dien, en allen anderen het voorgeschreven werk rakende, laten uitvallen; en van gelijken dat een algemene gezegende vrede over het gehele Christenrijk naar dit vredes-traktaat met den allereerste, door gelijke genade van de goedertieren en alvermogen de God mocht volgen.

Men kan al deze zaken breder lezen bij de heer L. van Aitzema in zijn *Historie of Verhaal van Staat en oorlog op het jaar 1648* in het 6e deel in 4 pagina's 490-532; en nog uitgebreider in zijn werk over de Munsterse vrede-onderhandeling in 40 uitgekomen 1650 in het Neder-Duits en 1654 in het Latijn.

Zodat eigenlijk de plechtige herdenking van deze vrede niet scheen te moeten vallen op de 30e januari, hoewel ze toentertijd is gesloten tussen de ambassadeurs van Spanje en de Staat te Munster, maar de 18e april wanneer ze eerst is geratificeerd door de Staten van het land of bekrachtigd; hetgeen de ambassadeurs van Spanje en Nederland te Munster gedaan hadden. Of liever de 5e juni wanneer ze is gepubliceerd en met allerlei openbaarlijke vreugdetekens gecelebreerd werd op 5 juni (thans 16 juni volgens de nieuwe Gregoriaanse stijl die is het begin van deze 18e eeuw of 1701 in Nederland is aangenomen) en toen ter tijde de oude Juliaanse stijl 11 dagen vooruit was en nog is.

Velen onder de geestelijken en de wereldlijken Heren bijzonder in Zeeland en Utrecht, ja ook in Holland en andere provinciën waren onvergenoegd over deze vrede en voorspelden allerlei kwade gevolgen daaruit wegens de koning van Frankrijk. Terwijl de meesten evenwel deze prezen en daarover zeer verblijd waren waartoe zij goede redenen hadden.

De koning van Frankrijk was om deze afzonderlijke vrede zo verstoord op de Staat dat hij zijn ambassadeur de heer La Tuilleries bij brieven van de 8e mei uit Den Haag thuis liet; welke daarop zijn afscheid nam de 23e mei ter vergadering van hare Hoogmogenden, om niet tegenwoordig te zijn als de vrede zou gepubliceerd worden. Ook weigerde hij aan te nemen het percent van een gouden ketting ter waarde van *f* 6000 voor zich, en een van *f* 600 voor de secretaris der ambassade; alsmede de eer van uitgeleide met karossen tot aan de Hoornbrug buiten Rijswijk.

Deze Vrede zelf bestond in 79 artikelen welke 1e wij alleen zullen melden. Waarin de koning van Spanje die Philips de 4e was, erkent de 7 Verenigde Provinciën voor een vrij en van de Spaanse kroon onafhankelijk volk en haar staten voor wettige overheden daarvan; nadat zijn voorzaat Philips de 3e bij het bestand van 1609 had beloofd met de Nederlanders als een vrij volk te willen onderhandelen.

Nu was het een volle waarheid dat de Spaanse vijanden zich geveinsdelijk of gedwongen moesten onderwerpen aan Nederlands Israëel en deszelfs Protestanten traden op Spanje's hoogten. De Nederlanders waren thans als in Kanaän ingebracht, hadden hun vijanden van rondom onderworpen en genoten vrede, als Israëel in Kanaän bevestigd zijnde. In zoverre dat koningen en vorsten hen naderhand aanzochten en het een eer rekenden met haar in verbinding te staan en haar hulp te mogen genieten. Dit verachte land welkers gezanten geen gehoor konden krijgen bij verscheiden vorsten toen men hen de regering over hetzelfde wilde opdragen, heeft sedert het jaar 1609 waarin de Treves met Spanje gesloten is, tot 1630 en dus lang voor de Westphaalse vrede, meer dan 200 ambassadeurs van allerlei vorsten ontvangen. En het is geveleid van de grootste koningen, *ja geworden de balans van Europa en een scheidster der geschillen tusschen verscheiden mogendheden geweest.*

In het jaar 1621 was onze staat al zo machtig dat ze tot de oorlog *f* 9.509.666 heeft opgebracht; en in het jaar 1629 heeft de Staat alleen op haar kosten in dienst gehad 12.0877 man.

Na de Westphaalse vrede is deze macht niet verminderd maar vermeerderd, hoewel die vermeerdering de ganse eeuw door tot deszelfs einde niet gecontinueerd werd.

De voltooiing van het Nederlands gemenebest in de Westphaalse vrede is geschied *door het schild van Jehovah's hulp en door het zwaard onzer hoogheid*, dat de Heere in handen genomen had. En men mag wel op dit geval toepassen hetgeen wij lezen van God omtrent Israëel verricht en vermeld in Psalm 44 vers 1-3: *O God, wij hebben het met onze oren gehoord, onze vaders hebben het ons verteld, Gij hebt een werk gewrocht in hun dagen, in de dagen vanouds. Gij hebt de heidenen met Uw hand uit de bezitting gedreven, maar henlieden gepland. Gij hebt de volken geplaagd, henlieden daarentegen doen voortschieten. Want zij hebben het land niet geërfd door hun zwaard en hun arm heeft hen geen heil gegeven, maar Uw rechterhand en Uw arm en het licht Uws aangezichts, omdat Gij een welgevallen in hem had.*

Dit zou buiten twijfel hartelijk erkend en betoogd zijn door de leraars op die plechtige dank- en biddag daarover gehouden de 10e juni. Immers door hen die voor die vrede waren. Van welkers predikatie of er enige gedrukt zijn weet ik niet, en ook niet heb onderzocht.

Of er een Jubelfeest en plechtige herdenking van de Westphaalse vrede gevierd is op het 50e jaar of anno 1698 is mij ook onbekend.

De gepasseerde 30e januari van dit jaar [1648] is er in Holland en andere provincies geen openlijke viering van deze, anders zo plechtige vrede, bespeurt vanwege de benauwde oorlogsverdrukking van Frankrijk. En er werd de 5e juni in Nederland ook geen openbare vreugde over bedreven, hoewel er toen al een stilstand van wapenen tussen de oorlogende mogendheden getroffen was.

Maar voor deze Westphaalse vrede zowel als voor andere zegeningen aan onze voorvaderen bewezen, moesten des Heeren knechten in Nederland Hem openlijk danken op de plechtige dank- vast strijd en biddag gevierd de 13e maart van dit jaar, ingevolge de last van de hoge Machten van het land in hun gedrukte Biddag brief. En dit zal buiten twijfelen eenmaal de respectievelijke Provincies geschied zijn.

Door deze vrede bleven de 10 andere provincies onder de heerschappij van Spanje en zijn geweest de *Spaanse* Nederlanden tot op het jaar 1700 wanneer Karel II koning van Spanje overleed. Maar de Nederlanden welke die koning bezat volgens de Rijswijkse vrede, of volgens dezelve had behoren te bezitten, kwamen aan het huis van Oostenrijk bij de vrede van Utrecht 1713 gesloten; of aan Karel VI wien het recht op de kroon van Spanje door keizer Leopold zijn vader, werd gegeven. Maar die eindelijk daarvan afstond en keizer werd anno 1711 in plaats van zijn broeder Josephus. Hoewel Frankrijk vele steden daarvan bekomen heeft bijzonder sedert 1666 bij de vrede van Aken in 1668 ingegaan, de vrede van Nijmegen 1678 en van Rijswijk 1697.

En de Staten der verenigde Nederlanden hebben ook verscheiden plaatsen in Brabant en Vlaanderen in eigendom bekomen en andere steden in dezelve alsmede in andere provinciën die wel bleven aan het huis van Oostenrijk, maar werden als barrière-steden van hun land door de Staatse troepen bezet. Zodat tegenwoordig de 10 provinciën zijn, ten dele Oostenrijkse, of waren vóór de tegenwoordige oorlog – in welke de meesten door Frankrijk zijn ingenomen - ten dele Frans en ten dele behorend bij de Staat der Nederlanden. Ook bezit Pruisen het grootste gedeelte van opper-Gelderland.

Waren de afgezanten van de Staten ten laatste op het vredescongres te Munster, tenminste zijn ze de eerste geweest die vrede gemaakt hebben met de koning van Spanje hun vijand. Daar tussen de keizer, Zweden en Frankrijk eerst de 14e oktober te Onsnabrugge de vrede getroffen is, die ten dele burgerlijk en ten dele kerkelijk was. Bij deze vrede werd de zoon van de overleden keurvorst van de Palts Karel Lodewijk in zijn graafschap hersteld. Ja, ook in het keurvorstendom, zijnde toen de 8e keurvorst van het Duitse rijk geworden. Want de Beierse vorst was in de plaats van de keurvorst van de Palts Frederik V, keurvorst geworden en bleef keurvorst van Beieren.

De Zweden hebben tot vergoeding van de zware onkosten die zij gedaan hadden voor de verdrukte Luthers en in Duitsland te helpen, bekomen de hertogdommen Bremen en Verden, alsmede Rugen, Bismar, en een gedeelte van Pomeran. Voor dit gedeelte van Pomeran zijn aan de keurvorst van Brandenburg aan wie het behoorde, afgestaan Maagenburg, Halberstad, Minden en Camin. De Fransen omdat ze de Zweden hadden

bijgestaan is toen gegeven de Elzas voor zover die Oostenrijks was, met Brisak, Brisgau en Sundgau; ook het recht van bezitting in de vesting Philipsburg; en andere vorsten bekwamen streken waarover wij ons niet verder mogen uitlaten.

Alleen moeten wij er nog bijvoegen, dat Zwitserland toen ook voor een vrije republiek erkend is. De Fransen hebben zich te dier tijd niet verdragen met de Spanjaarden maar de oorlog nog met elkander gevoerd, ook in de Spaanse Nederlanden tot op het jaar 1659 in welke zij vrede maakten op het Pyreneese gebergte dat Frankrijk van Spanje afscheid; en dezelfde bekrachtigd met een huwelijk van Lodewijk XIV koning van Frankrijk met Maria Theresia een dochter van Philips de 4e koning van Spanje.

Bij de Westphaalse vrede is de Protestanten niet alleen de Luthersens, gelijke beide Passause religionsvrede van 1552, maar ook de Calvinisten in Duitsland, Bohemen, Sileciën, Oostenrijk en andere landen van de keizer toegestaan de vrije oefening van hun godsdienst. En wel in dier voege dat elk land, stad en abdij die godsdienst vrij zou mogen belijden welke zij geoefend hadden de 1e januari 1624.

Deze Osnabrugse vrede is nader bevestigd in de Rijksvergadering van Neurenberg de 26e juni des 1650 daar een Hoofdreces van werd opgemaakt omdat de Zweden niet eerder Duitsland wilde verlaten voordat alles wat in de bovengemelde vrede werd vastgesteld ter uitvoering was gebracht.

Paus Innocentius de 10e zocht wel deze vrede te vernietigen door een Bul uitgegeven de 30e januari 1651, welke men lezen kan in de Latijnse taal bij de heer J.W. Jager in zijn *historica ecclessia en civili seculi*, 17 Tomo I pagina 746-749. Maar de pausgezinden vorsten stoorden zich zo weinig als de protestantse aan deze Vaticaanse bliksem. En keizer Ferdinand de 3e welke deze vrede had ingehamerd, en geregeerd heeft tot 1657 alsmede zijn opvolger keizer Leopold, wiens regering zich uitstrekt van 1658-1705, hebben deze vrede in acht genomen; hoewel niet altijd of op alle plaatsen.

Zo werkt anno 1648 het oorlogende Europa bevredigd. Mocht dit jaar 1748 nu er sedert 100 jaar verlopen zijn ook vrede aanbrenge tussens de keizer, Engeland, Savooye en Nederland aan de ene en de Spanje, Frankrijk, Genua, aan de andere zijde te Aken, welke stad in Duitsland is uitverkoren om er over de vrede te handelen, nadat de vredesonderhandelingen te Breda vruchteloos zijn afgelopen. Althans Nederland heeft met zijn geallieerden reeds door Gods goede voorzienigheid een stilstand van wapenen verkregen, die mogelijk haast in een vrede zal veranderd worden.

Wij moesten niet vergeten onze plicht tegenwoordig te betrachten voor de Heere wegens de Munsterse vrede welke Hij ons anno 1648 door Zijn goede voorzienigheid heeft geschonken, enzovoort, blz. 413-422.

HANDBOEK DER GESCHIEDENIS VAN HET VADERLAND

Door

MR. GROEN VAN PRINSTERER

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2007

Verkort overzicht 1646-1650

1646. Door het Staatse leger werd weinig verricht. De Prins weerkerende zeide, met het oog op de reeds gevorderden vredehandel: "het is mij leed dat er dezen zomer niet meer uitgevoerd is; maar 't is vrede."

De vredehandel was omslachtig en van lange duur. Het weefsel van eisen en rechten, waar het zwaard ter doorsnijding te kort schoot, kon niet dan met onbeschrijflijke moeite worden ontward. In het bondgenootschap van de Republiek met Frankrijk lag een groot bezwaar; zij had zich tot oorlogen verplicht, zolang deze bondgenoot geen voldoening zou hebben erlangd. Op aandrang van Holland, werd ze desniettemin overgehaald tot afzonderlijk verdrag. Alleen tussen Frankrijk en Spanje kwam het tot geen vergelijk. De Verenigde Nederlanden werden, bij de Westfaalse vrede, op de meest gunstige en eervolle voorwaarden, als onafhankelijke Mogendheid erkend.

286.

1645 - 1648. Onderhandelingen te Munster en Osnabruck; Spanje had zich in de beginne, maar tevergeefs, tot de Prins van Oranje gewend. - Voornaamste afgevaardigden (Jan. 1646 vertrokken) Pauw en De Knuyt. Beslissend zou ook ditmaal het voorbeeld van de Republiek zijn. Zij moest, volgens het traktaat van 1635, in overeenstemming met Frankrijk, te werk gaan, maar Spanje beproefde steeds haar te bewegen tot een verbreken of ontduiken van deze overeenkomst. Het gelukte. De meeste Gewesten (Utrecht en Zeeland niet) wilden vrede, om de gunstige aanbiedingen, om na-ijver tegen de stadhouderlijke invloed, om de zware oorlogskosten, om de argwaan tegen de Fransen, verdubbeld door een ontwerp van verwisseling van de Nederlanden tegen Catalonië en van een huwelijk tussen Lodewijk XIV en een Spaanse Prinses. Holland inzonderheid was voor Frankrijk beducht; dit kon een toevlucht en steun voor de Roomsers zijn, voor de zes Provinciën, voor de Stadhouder, reeds met Engeland en Brandenburg bevriend.

Nog bij het leven van Frederik Hendrik (15 Dec. 1646) tekening van de Preliminieren; eerst na zijn dood (14 Maart 1647) **VREDE VAN MUNSTER** (30 Jan. 1648), waarbij in Duitsland de staatsregeling behouden, de godsdienstvrijheid voor Lutherse en ook voor Gereformeerde Vorsten bevestigd, in Europa het stelsel van evenwicht van de Grote Mogendheden, voor kleinere Staten onmisbaar, ontwikkeld, en, wat de Verenigde Nederlanden aangaat, het zegel op het werk van 80 jaren gedrukt werd.

Spanje erkent de Verenigde Nederlanden als Vrije en Soevereine Staten, Provinciën en Landen." (Art. 1) „Een iegelijk zal behouden de Landschappen, Steden, Plaatsen, landen en Heerlijkheden die hij tegenwoordig houdt en bezit." (Art. 3). „De rivier de Schelde, alsmede de kanalen van 't Sas, Swijn en andere zeegeten daarop responderende, zullen van de zijde van de Staten gesloten' worden gehouden." (Art. 14).

Dit sluiten van de Schelde, een ongehoorde vernedering, was de bevestiging *jure* van

hetgeen reeds een halve eeuw *facto* bestond. - "God heeft ons deze rust bezorgd. " Heftig en ijdel protest van de Paus tegen de bepalingen waarbij aan de ketter's godsdiensttoefening vergund werd.

De Republiek trad aan de hoofdstrekking van de Franse diplomatie (overmeestering van de Spaanse Nederlanden en van het graafschap Bourgogne) eens voor altijd in de weg. En geen bedenking, kunst noch geweld, vermocht, sedert, haar van deze standplaats te doen wijken". Verontwaardiging van de Fransen over de trouwloosheid van de bondgenoot. Was er voor dit beklag generlei grond? of wilde misschien Mazarin geen vrede, zolang Frankrijk niet meester van geheel België werd? De kardinaal was, in de toenmalige omstandigheden, zo onhandelbaar niet. Met meer nauwgezetheid zou de Republiek waarschijnlijk, zonder dat ze aldus België prijs gaf, de algemene vrede bewerkt en tevens de wrok van de Franse regering hebben ontgaan.

287. Het stadhouderschap van Frederik Hendrik is een van de meest luistervolle tijden van het Gemenebest. Wellicht is het nooit rijker geweest aan innerlijke kracht. De wereldhandel stelde dit kleine landje in staat om, zonder overspanning, de meest geduchte Mogendheden te weerstaan, het vijandelijk grondgebied te bestoken, tegen overheersing en gewetensdwang bijstand te verlenen, en in de schaal van Europese belangen beslissend overwicht te leggen.

De handel werd bij voortdoring door de oorlog gevoed. De visserij, scheepvaart en koophandel, hebben zulk een menigte van volk van de andere landen herwaarts getrokken, dat ze alle steden hebben moeten groter maken en het land betimmeren, in voege dat de oorlog gestrekt heeft tot benedictie van de inwoners; en hoezeer zij vermenigvuldigden, zo werden zij nochtans alom rijk, niettegenstaande de Grote en dagelijkse nieuwe belastingen. De vaart op de Oost- en West-Indien; de handel op de Oostzee, ten koste van de Hanze zeesteden bijna geheel bemachtigd; de lijnvaart, waardoor een groot deel van Duitsland werd verzorgd; de Levanthandel; de handel op het Noorden (met Rusland sedert 1604), de vrachtvaart, zijnde de Nederlanders door het goedkope van de vrachten, de voerlieden van geheel Europa, geworden; voorts de visserij en, de tabrijken en allerlei takken van nijverheid en vertier.

De legers van de Republiek waren een krijgsschool (§ 271); de vloten en werven een kweekplaats voor zeevaartkunde en scheepsbouw 9. - Zweden is een voornaam deel van beschaving en welvaart aan Holland verplicht. Gothenburg, de tweede stad des rijks, gesticht door ongeveer 100 huisgezinnen van Hollandse vissers. Verbazende uitbreiding en verbetering van de ijzer en geschutgieterijen door een Hollands koopman (L. de Geer; 1587-1652) in staat {1644} om, op eigen kosten, in de Hollandse havens, een hulpvloot van 32 schepen met 3000 koppen uit te rusten, waardoor, in de oorlog tegen Denemarken, na luisterrijke zege (Okt. 1644), de kans ten voordele van Zweden werd gekeerd. Reeds in 1618 een gezantschap uit Rusland om hulp tegen Polen en de Paus, met klachten over het woelen van de Jezuiten. Van 1609 tot 1630 ongeveer 200 gezantschappen herwaarts.

288. De ontwikkeling van het leven van de Natie had zich in de voortreffelijkheid van een eigene letterkunde geopenbaard; ook op dit gebied had buitenlandse invloed de trekken van het volkswezen niet uit gewist. De wetenschappen, voor wier aanlering de gelegenheid ruimschoots was geopend, werden met ijver beoefend. De schone kunsten bloeiden onder het rumoer van de oorlog. De tijden van Frederik Hendrik mochten de

gulden eeuw van de letteren en kunsten worden genoemd.

Na vele rijmelaars en kroniekschrijvers, de Rederijkers en andere (Marnix; Coornhert, Spiegel); maar deze aanvang was niet veelbeduidend; ook werden de meeste werken nog in het Latijn geschreven, of, met geringe wijziging, uit het Latijn overgezet. Eerst in het begin van de zeventiende eeuw heeft Nederland een eigenlijke letterkunde gehad. - P. C. Hooft († 1647) dichter en geschiedschrijver; navolger van Tacitus, in gedrongenheid van stijl meer dan in diepzinnigheid van de gedachte.

Constantijn Huygens († 1686), wiens menigvuldige geschriften rijk zijn aan trekken van dichtelijk vernuft. - Zeer groot, en niet altijd gelukkig, was op hen de invloed van de Franse, van de Spaanse, en vooral van de Italiaanse letterkunde; het zachte, welluidende, bevallige, ook het bloemrijke, het weelderige, het overdrevene in tegenstellingen en woordspelingen, het valse vernuft in velerlei gedaanten, herwaarts overgebracht.

Vondel daarentegen (1587 - 1679) oorspronkelijk genie, met de geest van de Ouden doorvoed, voortreffelijk boven allen door de kracht en verhevenheid van zijn zieldoordringende poëzie.

Cats (1577 - 1660), de christelijke volksdichter, niet te langdradig, toen veler boekerij uit de Bijbel en zijn Bijbelse rijmen bestond; om eenvoudig hartelijke trant, algemeen gelezen en bemind; door alle tijden heen, *Vader Cats* genoemd.

De zucht naar kennis en wetenschap, niet minder dan de begeerte om eigen instellingen te hebben, deed in het oprichten van Hogescholen een wedstrijd van de Gewesten en zelfs van de steden ontstaan.

1614. Academie te Groningen. 1630. Athenaeum te Amsterdam.

1636. Academie te Utrecht; "Zon der Gerechtigheid bestraal ons!"

1648. Hogeschool te Harderwijk. - Het beoefenen van de Godgeleerdheid, het vormen van bekwame en Godvrezende evangeliedienaars, en tevens van christelijke burgers in de meest gewichtige betrekkingen van de maatschappij, hoofddoel. - In de rechtswetenschap De Groot (§ 247), bij uitnemendheid vermaard, ook in andere wetenschappen uitmuntend. - Oude letterkunde; rij van voortreffelijke geleerden; Scaliger, Lipsius, en andere.

Schone Kunsten; inzonderheid de schilderkunst. - Rubbens (1574-1640), van Dijk (1598-1640), Rembrandt (1606 - 1664), Miereveld, ene van de Hulst. Jordaans door de behandeling van verhevene onderwerpen, ook van historische taferelen, beroemd. Evenwel het Hollandse penseel meest gewijd aan de nauwkeurige voorstelling van het dagelijkse leven in huis en op het land; Douw, Potter († 1654), Ruisdael en een menigte alom bekende sieraden van de Hollandse school.

289. De prediking van het zuiver Evangelie bleef in de beoefening van menige volksdeugd niet zonder vrucht; maar ook in Nederland werden reeds sporen van de verbastering door rijkdom en weelde gezien.

„Van loffelijke plichtbetrachting weinig ophef. De vermelding van de gewichtigste diensten strekte zich ten hoogste tot een bescheiden aantekening in de familiebijbel uit. Wanneer in dagen van gevaar de schutterijen volvaardig uittogen om de grensvestingen te gaan beschermen, wordt dit niet eens door de pen des historieschrijvers vermeld" 1.

Louise de Coligny bracht de eerste carosse mee uit Frankrijk; Maurits gebruikte een veldkoets 12. Weldra was het anders. De rijkdom in pracht en overdaad zichtbaar; Franse taal en zeden herwaarts overgebracht. 1634-1637.

Bloemhandel; spoedig windhandel en hazardspel. Voor een stulp werd dikwijls f 2500, eens f 4600 met koets en paarden geboden.

„Te Haarlem voornamelijk en te Amsterdam, voorts geheel Holland door, werd de handel gedreven; oud en jong, vrouw en man, dochter en dienstmaagd, boer en edelman, ja briefdragers, schippers, voerlieden, turfdragers, schoorsteenvegers kochten tulpen; een ieder verhief zijn werk; elk meende met ter haast rijk te worden; wat listen en middelen gebruikt werden om de bloemen te doen rijzen, is kwalijk te beschrijven. Enige werden zo dartzel, dat lieden die nauwelijks in hun eigen huis scherp bier en boekmelenbrij krijgen konden, nu niet wisten hoe zij zich aanstellen zouden; want wijn was hun nauwelijks genoeg, alzo dat maat noch regel te vinden was”

Het stadhoudelijke Hof gaf het voorbeeld van luister en pracht. In 1642 werd, ondanks de plechtige vermaning van de kerkenraad te 's Hage, een kostbaar ballet gehouden, ter ere van de koningin van Engeland. Amalia beminde zeer de grootsheid des levens; de prachtige Oranjezaal in het Huis ten Bos getuigt er van.

290. Aldus was de strijd geëindigd tussen Spanje en de Gewesten waar, om van de consciëntie wil, te midden van de martelaarsvuren, Willem I, Prins van Oranje, zich tegen geloofsvervolging, met het oog naar Boven, verzet had.

Welk een uitkomst! De Staat die vroeger naar de wereldmonarchie dong, machteloos en uitgeput, het zich elke vernedering gevallen, en de Provinciën voor wie in de aanvang geen offer van de gehoorzaamheid en onderwerping, behoudens vrijheid van geweten, te zwaar zou geweest zijn, waren nu een, in alle werelddelen geëerbiedigd, in de Europese christenheid mede toongevend Gemenebest.

De jeugdige Republiek, gevormd door de moed en de volharding van Evangeliebelijders Gode meer dan mensen gehoorzaam, was het gedenkteken van de onbedrieglijkheid van de belofte: *„Zoekt eerst het koningrijk Gods en zijn gerechtigheid, en alle deze dingen zullen u toegeworpen worden.”*

291. De wonderbare zegeningen Gods zijn, bij het menselijk bederf, noch duurzaam, noch onvermengd. Bedrieglijk was het uitzicht op vrede en rust. De gebreken van de staatsregeling zouden weldra, onvermijdelijk was het! bron zijn van nieuwe twist; om straks, bij het wegvallen van het Stadhouderschap, zich te openbaren in een regentendwang, ondragelijker dan men tot dusver ondergaan had.

Binnen weinige jaren zou het strijdperk worden heropend. Niet tegen een ontzenuwd Spanje, maar tegen Staten, in volle ontwikkeling en bloei, en voor wier overmacht het daarmee nauwelijks vergelijkbare Gemenebest scheen te moeten bezwijken. Evenwel ook dan zou het blijken dat de hand des Heeren niet is verkort, waar Zijn lankmoedigheid niet uitgeput werd. In de veeljarige en bange worsteling tegen Frankrijk, zou Nederland met Oranje, na de Tachtigjarige oorlog, andermaal de waarheid ondervinden van het apostolische woord: *“Verneder u onder de krachtige hand des Heeren, opdat Hij u verhoge te Zijner tijd.”*

DERDE TIJDPERK

292. De Munsterse Vrede was het einde van de Tachtigjarige oorlog, waarna spoedig een bijna zestigjarig oorlogvoeren begon. Schitterend tijdperk, door de ontwikkeling van strijdkrachten ter zee en te land; door de roem onzer staatslieden en oorlogshelden; door veelbetekenende invloed op de Europese diplomatie; door de onwrikbaarheid en de volharding waarmee het Gemenebest, verenigd met Oranje, eerst de samenspanning van machtige vijanden. weerstond, daarna tegen de buitensporige heerszucht van Frankrijk een voormuur, niet enkel ter eigen

bescherming, opgericht heeft.

293. De Republiek was tot werkzaam deelgenootschap in de Algemene Staatkunde geroepen en verplicht. Door zeevaart, volkplantingen en wereldhandel, bijna met alle landen in betrekking, had zij belang bij de veiligheid van de zeeën en bij elke gebeurtenis die het onderling verkeer van de Volkeren betrof.

Handelstraktaten, tot wier handhaving dikwijls oorlog vereist werd. - Bijv. vrije doortocht van de Sond was onmisbaar voor de vaart op de Oostzee, die jaarlijks meer dan 36 tonnen goud enkel aan vrachtlonen opbracht, en waardoor alleen de genoegzame aanvoer van scheepsmaterialen uit Zweden en van elders plaats hebben kon; daarom moest wel de Republiek ijverig deelnemen aan elke botsing in het Noorden. - Door iedere tak van handel werd men in buitenlandse bemoeienis gewikkeld.

294. Ofschoon de oorlogen nu gevoerd werden, minder om van de Godsdienst wil dan uit heerszucht en om gewin, trachtte de Roomse Kerk, en het gelukte haar soms, de ondernemingen van de Vorsten dienstbaar te maken aan de herwinning van haar heerschappij. Vereniging met evangelische Mogendheden was noodzakelijk voor de Protestantse Staat, tot zelfbehoud, en ook om voor vervolgte geloofsgenoten een krachtige voorspraak te zijn.

Nederland en Engeland behoorden de steunpilaren te zijn van de Hervormde Kerk; "de twee armen van het heiligdom." Daarom was hun tweedracht bedroevend; in 1653 wezen de Zwitserse evangelische Cantons Cromwell en de Staten-Generaal op Genesis 13 vs. 8. „Laat toch geen twisting zijn tussen mij en u; want wij zijn mannen broeders”.

Evangelische betrekking in Duitsland op Brandenburg, de Palts, Brunswijk, Lunenburg en Hessen; voorts op Zweden, Denemarken en sommige Zwitserse Cantons. Ook de oorlogen in het Noorden (1654 - 1660) werden als een droevig verscheuren van de Protestantse Christenheid beschouwd.

Veelvuldig hulpbetoon aan de Gereformeerden in Frankrijk, Piëmont, Hongarije en elders.

Ultramontaanse bekeringsijver met gewetensdwang niet zelden in de politiek zowel van Lodewijk XIV als van de Stuarts op schrikverwekkende wijze openbaar (§ 430 en 431).

295. Nog op andere wijs werd de Republiek in onderhandeling en oorlog betrokken. Het evenwicht van de Europese Staten, door de vrede van Munster gevestigd, werd nu door hen onder wier medewerking het tot stand was gekomen, bedreigd. De betrekkingen van de Volken hadden bijna een gehele omkering ondergaan; de Republiek werd gedwongen bij voormalige vijanden een steun tegen voormalige bondgenoten te zoeken. De na-ijver van Engeland, met hetwelk zij driemaal in heviger oorlog geraakte, bracht haar, evenzeer als de heerszucht van Frankrijk, aan de uitersten rand van het verderf, terwijl zij niet de Keizer, het Duitse Rijk en Spanje zich ter instandhouding van haar aanzijn en welvaart verbond.

Aanwas van de Engelse en Franse macht. Daarentegen, bij en na de Munsterse vrede, vernedering van:

1. de Keizer, door a. de bevestigde vrijheden en rechten van de Duitse Vorsten; b. de zwakheid van Ferdinand III (1637 - 1657) en Leopold I (1657 - 1705); c. de opkomst van Pruisen onder de keurvorst Frederik Willem (1640 - 1688); d. de gedurige invallen van de Turken in Hongarije, door het trouweloze Frankrijk heimelijk

aangemoedigd.

2. Spanje, van vele bezittingen in en buiten Europa beroofd en kwijnend, ook door de niets beduidendheid zijner Vorsten (Filippus IV, † 1665; Karel II, 1665 - 1700). In het Noorden, Zweden tegen Denemarken; zonder ooit, de invloed te herwinnen die het in de Dertigjarige oorlog uitgeoefend had.

296. De Republiek werd door Frankrijk gestadig bedreigd. Alles scheen samen te werken om deze Mogendheid weldra oppermachtig te doen zijn. Niet, gelijk de Spaanse Monarchie, ver van elkaar gelegen, na-ijverig, en vijandige gewesten, maar een wel samenhangend geheel, door volkseenheid gesterkt: gunstige ligging, uitgestrektheid, vruchtbaarheid van bodem, talrijkheid van de bevolking, ondernemend en ligt ontvlambaar nationaal karakter; voorts vereniging van de krachten onder een weinig beperkt en welgevestigd vorstelijk gezag; zeldzame menigvuldigheid van grote talenten, in handel en nijverheid, in onderhandeling en oorlog; vooral ook bijkans overal doorgedrongen invloed van Franse taal, zeden en beschaving; en bij dit alles de ongemeen bekwaamheid van een Koning, door aanleg en inborst bij uitnemendheid voor het regeren van deze Natie geschikt, en die meer dan een halve eeuw, met vaste hand, de staf gevoerd heeft.

De weg naar het meesterschap over gans Europa scheen voor Lodewijk XIV, door zwakheid, onenigheid en weifeling van zijn tegenstanders, gebaad; maar zijn roekeloosheid en overmoed werd desniettemin onverduurbaar, en, door de volharding van Nederland onder Willem III, met krachtige hulp van het aan een valse staatkunde ontworpen Engeland, is deze teugelloze vaart eindelijk gestuit.

Aldus verkreeg de samenwerking van de beide Zee Mogendheden voor het evenwicht van Europa, in natuurlijk bondgenootschap, een vaste grond.

LODEWIJK XIV (geb. 1638; koning 1643-1715). Zelf aan het bewind gekomen (1660), wilde hij de grenzen van zijn Staten uitzetten, aan Europa de wet stellen. Enz.

297. BELGIË was telkens toneel van de oorlog. De Spaanse Monarchie - dit was het grote doel van de geweldenaar - zou, bij het lang verwacht kinderloos overlijden van de koning van Spanje, aan de Franse worden gehecht. De overmeestering van de Zuidelijke Nederlanden, waarop Frankrijk reeds lang gevland had, zou ter voorbereiding strekken. Schrikverwekkend uitzicht! Door onmiddellijke nabuurschap werd de Republiek overmeesterd. Het gevaar was te groter, om de machteloosheid van Spanje ter bescherming dezer verafgelegen gewesten. Het niet Frans worden van België, werd, in het algemeen belang ook van Europa, stelregel van het Gemenebest.

De Spaanse Successie bestond uit Spanje, Sardinië, Sicilië, Napels, Milaan, de Nederlanden en de bezittingen in Oost en Weet. Het overlijden van de ziekelijke Vorst werd, gedurende een bijna veertigjarig leven, steeds als aanstaande beschouwd. Inmiddels was het begerig oog altijd op België gericht en, na de verovering van België, kon men ondergeschiktheid van de Republiek aan Franse invloed, opening van de Schelde en ondersteuning van de Roomsgezinden tegemoet zien. De Nederlanden werden door een machtige partij onder de Spaanse Adel bijkans als een nutteloze: en kostbare last aangemerkt; ook zou, meende zij, uit eigenbelang, door de Republiek en het Duitse Rijk tegen de ondernemingen van de Fransen, met genoegzame ijver, werden gezorgd.

298. Alliantien waren, ook om de kleinheid van het grondgebied, gewichtig. Haat van menige vijand en de wangunst van schijnbare vrienden stelde de Republiek aan

plotselinge aanval vooral van de landzijde bloot; waarbij ze, ondanks de uitgestrektheid van overzeese macht, zeer ligt in het hart gegrepen werd.

Ook voor anderen was haar zelfstandigheid van belang; om de ligging aan de uithoek van de borstwering, waarmee weleer Bourgondië de Duitse landen tegen Frankrijk gedekt had; om haar onmisbaarheid ook aldus in het samenstel van de Mogendheden, welks instandhouding voor de vrijheid van de Europese Staten vereist werd.

299. De Republiek bleef, wat de regeringsvorm aangaat, in de richting die, ondanks weerzin van de bevolking en tegenstand van de Stadhouders, gezegevierd had; belangen en rechten van de Unie werden, bij toeneming, aan het goedvinden van het steeds machtiger Holland ondergeschikt. Twintigjarige terzijdestelling van het Huis van Oranje gaf vrije loop en werking aan aristocratische zin. Het stelsel van de oppermacht van de Staten en van het alvermogen van de stedelijke regenten werd onder stadhouderloos bestuur ontwikkeld en bevestigd. Onder Willem III getemperd; meestendeels in de praktijk, door persoonlijke invloed, om de drang van buitengewone omstandigheden, zonder dat in de staatsregeling het beginsel van eenheid, welks gemis reeds zoveel onheil berokkend had, gebracht werd.

"De vrede met Spanje is het ware tijdspunt met hetwelk de Unie haar vorige kracht heeft verloren, en het groot verval omtrent het stuk van de consenten (de spil waarop de gemeen defensie en mitsdien de Unie draait), zo niet begonnen, ten minste hand over hand toegenomen heeft".

De macht van Holland (§ 144, 197, 276) versterkt en bevestigd.